

QƏZƏNFƏR
PAŞAYEV

ƏTA
TƏRZİBAŞININ
FOLKLORŞÜNASLIQ
FƏALİYYƏTİ

QƏZƏNFƏR PAŞAYEV

Əta Tərzibaşının
folklorşünaslıq fəaliyyəti

«TƏHSİL»
BAKI–2016

*Ərix oxucu, dinizdəki kitab ustadım
Əta Tərxibəşiyə qədircünaslıq
ərməğandır.*

A handwritten signature in blue ink, appearing to be 'Ərix'.

QƏZƏNFƏR PAŞAYEV

Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti

*AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Elmi Şurasının 3 noyabr 2015-ci il tarixli
(protokol № 8) qərarı ilə çap olunub.*

BAKI – 2016

- Önsözün müəllifi: **Məhərrəm Qasımlı**
prof. Dr., Əməkdar elm xadimi
- Redaktorlar: **Süphi Saatçı**
prof. Dr.
Mahir Naqib
prof. Dr.
- Rəyçilər: **Muxtar İmanov**
prof. Dr.
Mustafa Ziya
Dr.

Paşayev Qəzənfər

P26 Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti.

Bakı, «Təhsil», 2016, 264 səh.

Professor Qəzənfər Paşayevin monoqrafiyası Türk dünyasının görkəmli simalarından biri Əta Tərzibaşının həyatı və folklorşünaslıq fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Əsərə rəy verən kərküklü alim, Dr. Mustafa Ziyanın göstərdiyi kimi prof. Q. Paşayev kərkükşünaslıqda çox önəmli olan bir boşluğu doldurmuşdur.

Əta Tərzibaşı dil, folklor, musiqi, adət-ənənə birliyi-mizdən, bir xalqın övladları olduğumuzdan söz açan, faktlarla təsbit edən ilk İraq-türkman alimidir. Əsərləri İraq, Türkiyə, Azərbaycan və İranda çap olunmuşdur.

Monoqrafiyada Əta Tərzibaşının xoyrat və mani-lər, xalq havaları, xoyrat üsulları, xalq türküləri, aşıq havaları, dastanlar, atalar sözləri, məsəllər və s. sahə-sindəki tədqiqatları gündəmə gətirilir.

BİRLİYİN-BÜTÖVLÜYÜN ÖMÜR KİTABI

Ötən yüzilliyin altmış-yetmişinci illərindən başlayan İraq-türkman sevdası bir çox ədəbi və elmi simaların tale yolunu müəyyənləşdirdi. Bu sıradan, şübhəsiz ki, ən fədakar və diqqətçəkici elm mücahidi professor Qəzənfər Paşayevdir. Onun İraq türkmanlarının folkloru, dili və ədəbiyyatı, eləcə də tarixi kimliyi barədə qələmə aldığı ilkin tanıtma səciyyəli yazılarından tutmuş, sonrakı onilliklərdə həyata keçirdiyi yüksək peşəkar elmi fəaliyyət göstəricilərinə – çoxsaylı toplama, tərtib işlərinə, monoqrafiya və kitablara qədər bütün iri-miqyaslı fəaliyyəti bu gün yarım əsrdən də çox çəkən yorulmaz fədakarlıq örnəyi kimi yadda qalmışdır. Bu gün Azərbaycanda İraq türkmanlarından, onların dialekt və folklor özünəməxsusluqlarından harada və nə səviyyədə söhbət düşürsə-düşsün, orada mütləq Qəzənfər Paşayevin adı və xidmətləri xatırlanır. Elmi-mədəni mühitdə də Qəzənfər Paşayev adı çəkiləndə istər-istəməz İraq türkmanları, onların folklor, etnoqrafiya və dil mədəniyyəti göz önünə gəlir.

Mən professor Qəzənfər Paşayevin elmi portretinin əsas cizgilərini onun görkəmli folklorçu, İraq türkmənlərinin ağsaqqalı Əta Tərzibaşına həsr etdiyi monoqrafik araşdırmaya müqəddimə yazarkən heç də təsadüfən diqqət mərkəzinə çəkmədim. Çünki əslində məhz bu qəbildən olan onlarla kitabın, yüzlərlə məqalənin müəllifi belə bir haqqa, yəni İraq-türkmən folklorşünaslığının babası sayıla bilən bir mütəfəkkir alimdən söz açmaq, monoqrafik tədqiqat kimi məsuliyyətli əsər yazmaq səlahiyyətinə sahib ola bilər. Bu səbəbdən də İraq-türkmən mühitini yaxşı bilən, oradakı soydaşlarımızın tarixi taleyi və çağdaş mübarizəsi ilə qırılmaz şəkildə bağlı olan professor Qəzənfər Paşayevin öz ağsaqqal elm məsləkdaşı – görkəmli folklorşünas Əta Tərzibaşının ömür yolu, elmi bioqrafiyası, əsərlərinin elmi-xronikal mənzərəsi barədə sanballı bir araşdırma aparması təbii və qanunauyğun bir məntiqə söykənir. Sözügedəndən haqq və hüququ şərtləndirən çoxsaylı şərtlər içərisində professor Qəzənfər Paşayevin özünün də mükəmməl kərkükşünas-folklorşünas olması amili də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, əslində, o, İraq-türkmən mədəni irsi sahəsində uzun illərdən bəri apardığı çoxsaylı elmi çalışmaları boyunca söylədiyi əsas və mötəbər elmi qaynaqlar sırasında Əta Tərzibaşına, onun zəngin toplama-tərtib işlərinə, elmi-nəzəri araşdırmalarına dönə-dönə istinad etmiş,

həmin materialların tarixi dəyərinə əsl folklorşünas qiyməti verə bilmişdir. Bununla belə, bir neçə il bundan qabaq Milli Elmlər Akademiyamızın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda elmi planlaşdırma zamanı Qəzərfər müəllim görkəmli İraq-türkman folklorşünası Əta Tərzibaşının bu sahədəki yorulmaz və zəngin fəaliyyətindən bəhs edən tədqiqat işi hazırlamaq arzusunda olduğunu bildirəndə təklif hamımızın ürəyindən oldu. Qəzərfər müəllim ürəyində illərdən bəri gəzdirdiyi elmi mülahizə və dəyərləndirmələri üç illik plan işində əhatəli və mükəmməl təhlillərlə gerçəkləşdirdi. Əslində, elə işin ilk gedişatı yaxın zamanlarda maraqlı bir portret – monoqrafiyanın yaranacağı xəbərini verirdi. İndi budur, həmin gözəl elmi əsər qarşımızdadır. Zəngin fakt və təhlillər, müqayisə və dəyərləndirmələr əsasında qələmə alınmış bu kitabda həm bu gün yaşıq doxsanını adlayıb yüzünə doğru nur içində addımlar atan ağsaqqal Əta bəyin ömür yoluna işıq tutulur, onun uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik illərindən başlayıb, yetkinlik və müdriklik çağına gələn şərəfli həyatının örnək dolu səhifələri canlandırılır, həm də alim və ziyalı ömrünün müxtəlif tarixi mərhələlərinin məhsulu olan toplama və tərtib işləri, tədqiqat əsərləri, çeşidli mövzulardakı kitabları təhlil olunaraq onların elmi-nəzəri əhəmiyyəti aydınlaşdırılır.

Bu kitabı oxuyub başa çatanda bir mühüm keyfiyyəti ayrıca vurğulamaq lazım gəlir: professor Qəzənfər Paşayev yüksək səviyyəli araşdırma ilə Əta Tərzibaşının elmi kimliyini əsas yönləri ilə təqdim edərkən, həm də yeri gəldikcə özünün qaldırılmış müvafiq elmi problemlərlə bağlı mülahizə və mühakimələrini irəli sürür.

İraq-türkman xoyrat və maniləri, xalq mahnıları, xalq musiqisi, eləcə də ata sözləri, dastan və aşığı sənəti ilə əlaqədar Əta Tərzibaşının elmi xidmətlərini əsl folklorşünas səriştəsilə qiymətləndirən alimin bu sahədəki dəyərləndirmələrində daimi bir elmi ehtiram, qədirşünaslıq yanaşması özünü göstərir. Hiss olunur ki, yazan da, haqqında yazılan da bir mənəviyyət sərrafıdır. Kitab boyu onların qoşa obrazı bir məsləkdaş kimi, vətənsəvər-elsevər, yenilməz xalq ruhunun ləyaqətli daşıyıcısı və araşdırıcısı kimi çiyin-çiyindədir. Mənə elə gəlir ki, əsərin ən böyük uğuru da elə bu məqama bağlıdır. Bu məqam o məqamdır ki, Azərbaycan və İraq-türkman milli-mənəvi varlığını bir bütövə çevirir, onu vahid, ayrılmaz bir ruh halına, ürək halına gətirir. Bu birliyi, bütövlüyü yaradıb qoruyanlar var olsun!

Məhərrəm QASIMLI

Əməkdar elm xadimi, professor

R Ə Y

Əta Tərzibaşı həyatını İraq-türkman mədəniyyəti haqqında tədqiqat aparmaqla keçirmişdir. Ədəbiyyat tarixi, folklor, musiqi, mətbuat, memarlıq tarixi kimi mədəniyyətin hər sahəsində kitab və məqalələr yazmışdır. Başda Türkiyə və Azərbaycan olmaqla Türk dünyası İraq-türkman mədəniyyətini Əta Tərzibaşının kitablarından tanımışdır. Ə.Tərzibaşının bəzi kitabları Türkiyədə və Azərbaycanda Prof. Dr. Qəzənfər Paşayev tərəfindən azərbaycanca təkrar-təkrar nəşr olunmuşdur.

Əta Tərzibaşı haqqında yazılan məqalələr ən çox ədəbiyyatşünaslığı hədəf almışdır. Halbuki Ə.Tərzibaşının folklor fəaliyyətləri həm İraq-türkman mədəniyyətini tanıtmaq, həm də bu mədəniyyətin Azərbaycan, Türkiyə, Suriya və Cənubi Azərbaycan mədəniyyəti ilə vəhdət təşkil etdiyini göstərmək üçün çox böyük bir əhəmiyyət kəsb edir. Əta Tərzibaşı

Rəy

folklor fəaliyyətlərində tədqiq etdiyi mövzuların mənşəyini araşdırmış, digər Türkmən bölgələri ilə müqayisə etmiş və oxşar olduğunu göstərmişdir.

Prof. Dr. Qəzənfər Paşayev bu kitabında Əta Tərzibaşının folklor fəaliyyətini ələ alaraq çox önəmli bir boşluğu doldurmuşdur. Kitabda Əta bəyin həyatı və yaradıcılığından bəhs edildikdən sonra, Qəzənfər bəy Əta bəyin folklor fəaliyyətini xoyrat və manilər, xalq havaları, musiqi üsulları və bəstələri şəklində xalq musiqisi, dastanlar və atalar sözləri kimi mədəniyyət sahələrini fəsil-fəsil işləmişdir. Bundan başqa, Əta bəyin qurmağa çalışdığı mədəniyyət əlaqələrinə də yer vermişdir.

Prof. Dr. Qəzənfər bəy Əta Tərzibaşı yaradıcılığını tədqiq edərək çox vacib nəticələrə gəlmişdir. Beləliklə, bu kitab, sadəcə, Əta Tərzibaşının yaradıcılığını deyil, həm də Əta bəyin ortaya qoyduğu fikirləri və böyük xalq xəzinəsini müqayisə edərək onun dəyərini və doğruluğunu göstərmişdir.

Xoyratlar, İraq-türkmən xalqının həyat tərzidir və sadəcə, şeir olaraq bilinməməlidir.

Türkmanlarda xoyrat hər evdə, hər zaman oxunur, danışiq dilini diri tutur, milli dəyərləri nəsildən-nəslə ötürür və sosial həyata təsir edir. Heç bir konsert xoyratsız keçmir və xalq musiqisinin mühafizə edilməsində rol oynayır. Qəzənfər bəy Əta bəyin «Kərkük xoyratları və maniləri», «Kərkük havaları» kitablarını və digər məqalələrini tədqiq edərkən bu sosial gerçəkliyi aşkara çıxarmış, xoyratlardakı miyanlar və manilərdən döndərmələri hərtərəfli incələmişdir. Əta bəyin xalq musiqi fəaliyyətini tədqiq edərək onun qüdrətli bir musiqişünas olduğunu göstərmişdir.

«Arzu-Qəmbər» dastanının tədqiqat və müqayisəsində Qəzənfər bəy Əta bəyin dilçilərə və folklorşünaslara Kərkük ləhcəsinin dəyişilməmiş bir nümunəsini tədqiq etmək tapşırığını verdiyi aşkara çıxarmışdır.

Prof. Dr. Qəzənfər Paşayev Əta bəyin folklorşünaslıq fəaliyyətini Azərbaycan folklor nümunələri ilə müqayisə edərək, bu folklorun və xalqların bir bütöv olduğunu, Əta bəyin də bu haqda fikirlərini isbat etmişdir.

Prof. Dr. Qəzənfər Paşayev İraq-türkman folklorunu, ədəbiyyatını və digər mədəniyyət

sahələrini Türk dünyasında ən çox tədqiq edən alim və Əta Tərzibaşının fəaliyyətini ən yaxşı bilən tədqiqatçılardan biridir. Bizə görə, Qəzənfər bəy İraq türkmənlərinin Azərbaycandakı mədəniyyət səfirdir.

Böyük Türkman alimi Əta Tərzibaşının folklor fəaliyyətini tanıdan, tədqiq və müqayisəsini edən bu kitab folklorşünaslar üçün çox önəmli bir qaynaq sayılır. Bu xidmətinə görə prof. Dr. Qəzənfər Paşayevi təbrik edir, fəaliyyətinin davamını diləyirəm.

Dr. Mustafa ZİYA

Ankarada Türkməneli Kültür

Mərkəzi Başkanı

25.10.2015

GİRİŞ

İraq-türkman folkloru sahilsiz ümmana bənzər bir xəzinədir. Hikmət mənbəyi olan bu tükənməz incilər xəzinəsi, görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin göstərdiyi kimi, əsətir və bayatıda, nağıl və dastanda əbədiləşir, canlı yaddaşa çevrilir, heç kəsin soyunu, əslini, zatını unutmağa qoymur, onu parçalanmaqdan xilas edir, şüurda, düşüncədə, mə-nəviyyatda xalqın bütövlüyünü təmin edir.

Biz soy-kökündən ayrı düşən, ərəb və kürd xalqları əhatəsində yaşayan, sayları iki milyon yarımı keçən¹ İraq-türkmanlarının folkloruna bu müstəvidən baxır və qiymətləndiririk. Onlar özlərini də, bizi – azərbaycanlıları da «türkman» adlandırırlar. Əslində, vaxtilə biz də türkman adlandırılmışıq. Bu etnonimin «ulu türk», «əsl türk» mənasında

¹ Cəlal Ərtuq. Türkiyədə və dünyada İhsan Doğramacı fenomeni. Ankara, 1996, s. 9.

işləndiyini İbrahim Kafesoğlu¹, Ərşad Hürmüzlü² və başqaları da göstərmişlər. İndinin özündə belə Azərbaycan dilində və İraq-türkman ləhcəsində işlənən «qocaman», «asiman», «daraman» (çox böyük adam), «azman» (böyük, yekəpər, pəhləvan), «ataman» (böyük, başçı), «şişman» (çox kök), «orman» (meşə), «şaman» (qədim), «kecəman» (böyük çöl kərtənkəlesi), «uzman sənətkar» (böyük sənətkar) və s. kəlmələrdə «man»ın ulu, saf, böyük, əzəmətli anlamına gəlməsi dediklərimizi təsdiqləyir.

Kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşının araşdırmalarında da «türkman» etnoniminə sıx-sıx rast gəlirik. Görkəmli folklorşünas alim yazır ki, xoyratın (bayatı) kökləri İraqda türkmanların yaşadığı bölgələrdə meydana çıxmış, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu Türkman dövlətləri zamanı inkişaf edərək sonralar İraqdan Türkiyəyə, İranın quzeyinə, xüsusən

¹ **Kafesoğlu İ.** Türkman adı, mənası və mahiyyəti. «Qardaşlıq» dərgisi, №78, Bağdad, 1971, s.18-19.

² **Hürmüzlü Ərşad.** İraq türkləri. Monoqrafiya. İstanbul, 1991, s.10; **Ərşad Hürmüzlü.** Türkmənlər və İraq. İstanbul, 2003, s.16-17.

də əhalisi türkmən olan Təbrizə və eləcə də Azəri və ya Azərbaycan deyə adlandırılan və türkmənlərdən ibarət Azərbaycan torpaqlarına yayılmışdır¹.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın sabiq Prezidenti Heydər Əliyev «Qardaşlıq» dərgisinə verdiyi müsahibədə bu məsələ ilə bağlı demişdir: «Tarixi araşdıranda gördüm ki, Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan və İraq türkmənləri bir bütövün parçalarıdır»².

Onların nə zaman və haradan köçərək burada məskən salmaları barədə müxtəlif tarixi faktlara rast gəlirik. Əksər tədqiqatçılar onların əsasən Güney və Quzey Azərbaycandan köçüb getdiklərini qeyd edirlər.

Biz o fikirdəyik ki, erkən orta əsrlərdən başlamış XVI əsrin ortalarına qədər və sonralar da müəyyən dövrlərdə İraq türkmənləri ilə bütöv bir ərazidə, bir bayraq altında yaşamış, sonralar müəyyən ictimai-siyasi səbəblər üzündən parçalanmağa məruz qalmışdır. Son zamanlar İraq-türkmən və Azərbaycan tarixinə

¹ Bax: «Qardaşlıq» dərgisi, №5, Bağdad, 1962, s.8.

² «Qardaşlıq» dərgisi, İstanbul, №8, 2000, s.4.

dair sanballı tədqiqatlar işıq üzü gördükcə bu qənaətimiz daha da möhkəmlənmişdir¹.

Bununla belə, qanlı müharibələr, siyasi məqsədlər və başqa səbəblər üzündən müəyyən axınların olduğunu da inkar etmirik.

Və bu axınlar təkcə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən İraqa gedənlərlə bitməmiş, İraqdan da türkmanlar Azərbaycana köç etmişlər. Əbülqazi Bahadır xan bu münasibətlə yazmışdır: «O zamanlar İraqda köçəri xalq – Bayındır eli vardı. Öğürçik alp Bayındır bəyinin buyruğuna baxmadı... Min evlik eli ilə o, İraqdan qaçdı və Şamaxıya gəldi»².

Sonralar dəfələrlə Osmanlılar Bağdad və Kərkükü ələ keçirdilər.

Lakin Şah Abbasın vaxtından başlayaraq 1623–1638-ci illər arası Bağdad, Kərkük və s. yenidən Səfəvi idarəsinə bağlanmış, 1638-ci

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. ADU nəşriyyatı; **Bün-yadov Z.M.** Azərbaycan Atabəylər dövləti, Bakı, 1985; Mahmudov Yaqub. Səyyahlar. Kəşflər. Azərbaycan. Bakı, 1985; **Hürmüzlü Ərşad.** İraq türkləri (türkcə), İstanbul, 1991; **Süphi Saatçı.** İraq Türkmanları. İstanbul, 2003.

² **Əbülqazi Bahadır xan.** Şəcərəi-Tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). Bakı, 2002, s.99.

ildən bir daha Osmanlı idarəsində olmuş¹, 1732-ci ildən 1743-cü ilə qədər yenidən gah osmanlıların, gah azərbaycanlıların təbəliyində olmuş, 1743–1746-cı illərdə tamamilə Azərbaycanın əlində olsa da, 1747-ci ildə Nadir Şah sui-qəsd nəticəsində öldürüldükdən sonra ingilis tarixçisi Stefan Lonqriqin təbirincə desək, Bağdad, Mosul, Kərkük və s. şəhərlər birdəfəlik xan itirib paşa qazandı².

Bundan sonra İraqla olan əlaqələrimiz kəsilmək dərəcəsinə qədər gəlib çatdı. Məhz buna görə də Azərbaycan hakimləri İraqda məskən tutmuş qəbilələri geri qaytarmağa təşəbbüs göstərdilər. Mirzə Camal Cavanşir bu münasibətlə yazır: «1747-ci ildə Nadir Şah öldürüldükdən sonra Pənah xan yanında olan adamlarla birlikdə Qarabağ ellərini qarşılamaq üçün İraq və Azərbaycan sərhədlərinə qədər getdi. Onların bu səfəri bir nəticə vermədi»³.

¹ **Şakir Sabir Zabit.** Kərkükdə ictimai həyat. Bağdad, 1962, s.85; **Hürmüzlü Ərşad.** İraq türkləri, İstanbul, 1991, s.30; **Mahir Naqib.** Kərkük türk xalq musiqisinin təsnif və təhlili. Ankara, 1991, s.3.

² **Lonqriq S.H.** Müasir İraqın dörd əsri (ingiliscə). Oksford, 1925, s.20.

³ **Cavanşir M.C.** Qarabağ tarixi. Bakı, 1959, s.14-15.

Demək lazımdır ki, burada təkcə Qarabağ elləri deyil, bütün Azərbaycandan qəbilələr məskən salmışdı. Ara kəsildikdən sonra həsrət çəkən, kəsilən yollardan şikayətlənən xalq ürək sızıltısını, ələmini izhar etdiyi:

*Əslim qarabağlıdı,
Sinəm çarpaz dağlıdı.
Kəsilib gəlib-gedən
Demə yollar bağlıdı.*

*Bağdad yolu Gəncədi,
Gülü pəncə-pəncədi.
Demə sizdən irəğam,
Bu sevdə ölüncədi.*

*Hər aylar,
Hər həftələr, hər aylar.
Qul qardaşım Bağdaddan
Gəncə deyib haraylar –*

kimi onlarca xoyrat (bayatı) meydana gəlmişdir.

Lakin nə kəsilən yollar, nə də ayrılığa gətirib çıxaran illər bu elatın dilinə təsir edə bilməmişdir. O vaxtdan yazı dili Osmanlı türkcəsi kimi qəbul olunsa da, Əta Tərzibaşının

göstərdiyi kimi, danışığı dili və folkloru Azərbaycan türkcəsini təmsil etmişdir¹.

Doğrudan da, İraq-türkman ləhcəsinə, onun folkloruna və xalq havalarına bələd olan türk, Azərbaycan və eləcə də iraqılı alimlər bu elatın ləhcəsinin Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşdüyünü, eyni kökdən olduğunu, folklor və xalq havalarının fərqlənmədiyini qeyd edirlər.

Bu münasibətlə görkəmli türk alimi Məhəmməd Fuad Köprülü yazır: «Füzuli İraq türkmənlərindəndir və ləhcəsi etibarilə azəri ünvanını verdiyimiz lisan dairəsinə mənsubdur... Füzulinin tədqiqinə girişməzdən əvvəl İraq və Azərbaycan türklərinin ləhcəsi olan azəri ləhcəsi ilə bu ləhcə ədəbiyyatının Füzuliyə qədər keçdiyi təkamül dövrləri haqqında ümumi məlumat verəcəyik»².

«İraq türkmanları, yəni oğuzcanın azəri ləhcəsini qonuşan türklər» – deyər türk alimi Fuad Köprülü qəti qənaətə gəlir.

¹ **Əta Tərzibaşı.** Yazı dili, qonuşma dili. «Qardaşlıq» dərgisi, №4, Bağdad, 1962, s. 26-27.

² **Fuad Köprülü.** Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1996, s. 9.

Bu baxımdan kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşının fikri böyük əhəmiyyət kəsb edir: «Bizim türkman ləhcəsi azəri ləhcəsinə türk ləhcəsindən daha yaxın, bəlkə də, əkiz qardaşlar olmaqla bərabər, bütün bu ləhcələr uzun bir tarix boyunca çeşidli səbəblərin təsiri ilə bir-birindən xəbərsiz olaraq gəlişdikləri halda aralarında görkəmli fərqlər bilinməmişdir¹.

Azərbaycan dili tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis H.Mirzəzadə də «İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr» adlı sanballı məqaləsində bu fikri təsdiq edir².

Maraqlıdır ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixindən danışılarkən XV–XVI əsr ədəbi dilimizdə Cənubi Azərbaycan və Bağdad (Kərkük) şivə xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyi göstərilmiş, İraq-türkman ləhcəsi Azər-

¹ **Tərzibaşı Əta.** Yazı dili, qonuşma dili. «Qardaşlıq» dər-gisi, №4, Bağdad, 1962, s.26-27.

² Bax: ADU, Elmi əsərlər, İctimai Elmlər seriyası, №4, 1961, s.86-96.

baycan dilinin Cənub qrupu dialekt və şivələri sırasına daxil edilmişdir¹.

Çəkinmədən demək olar ki, əsrlərlə başqa xalqlar əhatəsində qalan, məhz buna görə də qədim leksik və fonetik göstəricilərini daha çox saxlayan İraq türkmənlərinin ləhcəsi «Kitabi-Dədə Qorqud»un dil xüsusiyyətlərini tamamilə əks etdirir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da yer alan onlarca sözün indinin özündə belə Kərkük dolaylarında işlək olması, daha doğrusu, həmin sözlərin yalnız həmin mənada işlənməsi tutarlı dəlil – sübutdur. Məsələn: kəpənək (yapınçı), xerxız//xırxız (oğru), əkmək (çörək), ənsə (arxa), qalavuz (bələdçi), qısqraq (at, madyan), yayan (piyada), nəsnə (əşya, alət), səmiz (kök), sığır (buğa, cöngə), mavlamaq (huşunu itirmək), qanara (çarmıx), borı çalmaq (şeypur çalmaq), davul dögmək (təbil

¹ **Dəmirçizadə Ə.M.** Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı, 1958, s.37; **Dəmirçizadə Ə.M.** Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1967, s.43; **Mirzəzadə H.** İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr. ADU, Elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, №4, 1961, s.85; **Rzazadə M.** XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili tarixinə aid materiallar. Bakı, 1961, s.17.

çalmaq), ismarlamaq (tapşırmaq), yarın (sabah), ög (ön), xoyrad (qaba, kobud, nadan), yağmalamaq (talamaq), qavat (alçaq, əskik adam), oda (otaq), imdi (indi), baş üzərinə (baş üstə!), qaum (qardaş), eyi (gözəl), kəndi (özü), dam (tələ), yoğurd (qatıq) və s.¹

Maraqlıdır ki, Dəli Domrul bu gün də Kərkük dolaylarında «dəlli dobur» formasında – «dəlidolu» mənasında işlənir².

«Kitabi-Dədə Qorqud»un İraq-türkman şifahi və yazılı ədəbiyyatına təsiri deyilənləri təsdiqləyən əsas amillərdəndir:

*Hanı dediyim ərənlər,
Dünya mənimdir deyənlər?
Əcəl gəldi, yer gizlətdi,
Fani dünya kimə qaldı?*

İraq-türkman folklorunda:

*Ya sinnən;
Mim əlifnən, ya sinnən.
Dünya mənim deyənin
İndi gəldim yasınan.*

¹ Bax: Kitabi-Dədə Qorqud (Bakı, 1962 və 1988-ci illər nəşri).

² **Hürmüzlü Həbib**. Kərkük Türkcəsi sözlüğü, İstanbul, 2003, s.132.

Maraqlıdır ki, azərbaycanlı tədqiqatçılar «Kitabi-Dədə Qorqud»u «Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının babası», kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşı isə onu İraq türkmanlarının «ana kitabı» adlandırmışdır.

İraq-türkman tədqiqatçısı Mahir Naqib isə «Kərkük türk xalq musiqisinin təsnif və təhlili» adlı kitabında musiqi baxımından da bu birliyi təsdiqləyir: «Sinirlərin (sərhəd) bir-birindən uzaqlığı Kərkük türk xalq musiqisi ilə Azərbaycan türk musiqisi arasındakı kök bərabərliyini yox edənməmişdir»¹.

Bu doğmalığ, bu yaxınlıq təbii olaraq toponimlərdə də öz əksini qabarıq şəkildə tapmışdır: Ağdam, Ağdaş, Ağsu, Bilava, Boyat, Quruçay, Qarabulaq, Qaraqoyunlu, Qaradağ, Qarabağlı, Əmirli, Yəyçi, Yengicə, Mandılı, Mərdinli, Üçtəpə, Xasa, Xəsədərli, Çardaqlı və s. adlarda bir-iki sözdə baş verən fonetik fərqi nəzərə almasaq, eynilə Kərkük ellərində də, Azərbaycanda da təsadüf edilir². Kərkükdə «Qarabağlı» məhəlləsi vardı, indi «Bulaq»

¹ **Mahir Naqib.** Göstərilən əsəri, Ankara, 1991, s.11.

² Azərb. SSR inzibati-ərazi bölgüsü. Bakı, 1964, s.31, 33, 36, 41, 45, 46, 56, 61, 72, 74, 75, 77, 78, 101, 104, 108, 126 və s.

məhəlləsi adlanır. İraqlı alimlər İraq türkmanları arasında məşhur olan «Qarabağlı» və ya «Qarabağ» havasının Azərbaycandan – Qarabağ ellərindən aparıldığını qeyd edirlər.

Tədqiqatlardan göründüyü kimi araşdırıcılar əsasən Kərkük folkloru terminini işlətmişlər. Kərkük folkloru dedikdə bütün türkmanların folkloru nəzərdə tutulur. Necə ki, bizdə Dərbənd folkloru deyəndə Dərbənd şəhəri ilə bərabər, Dərbənd ətrafındakı otuzdan çox azərbaycanlı kəndinin də əhalisinin folkloru nəzərdə tutulur.

İraq-türkman folklorunun toplanması, nəşri və qismən də tədqiqinə XX əsrin 50-ci illərindən başlanmışdır. Xalqın əsrlərlə yaradıb nəsildən-nəslə töhfə etdiyi bu mənəvi inciləri toplayaraq bəşəriyyətin ən böyük kəşfi olan kitablarda yaşadanlardan danışarkən göz önünə ilk olaraq Əta Tərzibaşı, Molla Sabir, Şakir Sabir Zabit, Məhəmməd Xurşid, İbrahim Daquqi, İhsan Vəsfı, Süphi Saatçı, Mahir Naqib, Əbdüllətif Bəndəroğlu, Həbib Hürmüzlü və başqaları gəlir. Əta Tərzibaşı xoyratlar və manilərin, xalq mahnıları və türkülərin, xoyrat

üsullarının, «Arzu-Qəmbər» dastanının, aşıq havalarının, eləcə də atalar sözlərinin tədqiqi sahəsində böyük uğurlar qazanmış və əsərləri nəinki təkcə İraqda, eləcə də Türkiyə, İran və Azərbaycanda dönə-dönə çap olunmuşdur. Molla Sabir xoyratları, professor Süphi Saatçı uşaq folklorunu, professor Mahir Naqib xalq musiqisini, İhsan Vəsfı deyimlər və qanadlı sözləri, professor İbrahim Daquqi və Məhəmməd Xurşid Kərkük folklorunun ayrı-ayrı janrlarını, Şakir Sabir Zabit mərasim folklorunu toplamış, qismən tədqiq və nəşr etmişlər. Dr. Əli Bəndər və Dr. Mustafa Ziya xoyratlarla bayatılarımızın müqayisəli tədqiqinə böyük bir əsər həsr etmişlər. Onların min cür əzab-əziyyətə qatlaşaraq toplayıb öz hesablarına çap etdirdikləri kitabları vərəqlədikcə böyük rus tənqidçisi V.Q.Belinskinin sözləri yada düşür: «Böyük zəhmət və fədakarlıqla xalq ədəbiyyatının qiymətli gövhərlərini toplayan və onları unudulub tələf olmaqdan qoruyan təvazökar və qərəzsiz adamların zəhməti hər cür təqdir və təşəkkürə layiqdir»¹.

¹ Belinski V.Q. Seçilmiş əsərləri, Bakı, «Uşaqgəncnəşr», 1948.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə fəaliyyət göstərən tədqiqatçıların arasında Əta Tərzibaşının xüsusi yeri vardır. Onun xidmətlərini həmyerlisi Əli Maaruf oğlu layiqincə qiymətləndirmişdir: «XX əsrin birinci yarısında ölmə məhkum olan ədəbiyyatımız XX əsrin ikinci yarısında Əta Tərzibaşının sayəsində yenidən dirçəldi»¹.

Əta Tərzibaşı İraq-türkman folklorunun ən müqtədir tədqiqatçısıdır. O, öz fəaliyyəti ilə bir nümunə məktəbinə çevrilmiş, həqiqətən də, məktəb yaratmışdır.

Gənclərin elm yolunda istiqamətlənməsində və yetişməsində Əta bəyin xidmətləri əvəzsizdir.

Bircə misalla kifayətlənəcəyəm. Neçə-neçə kitab müəllifi Ərşad Hürmüzlü Əta Tərzibaşının 80 illik yubileyi münasibəti ilə yazdığı məqaləsində təqribən 50–55 il bundan əvvəl baş vermiş, ibrət götürüləcək bir hadisədən söz açır. Yazır ki, bir kitabımın əlyazmasını ərəbcəsi mükəmməl olan ustada təqdim etdim

¹ Qəzənfər Paşayev. Bir ömürdən səhifələr. Bax: «Arzu-Qəmbər» dastanı, Bakı, 1971, s.9.

və xahiş etdim ki, həm ərəbcəsinə baxsın, həm də, ümumiyyətlə, iradlarını bildirsin. Əta Tərzibaşı yazılı şəkildə bir çox iradlar göstərdi. Onların arasında məxəzlərə münasibət məsələsi də vardı. Əta bəy yazmışdı: «Çalışmanın ciddi olmasını istəyirsənsə, qaynaqları çoxaltmaq üçün hər önünə gələni qaynaq kimi göstərməkdən çəkinməlisən. Elmi dəyəri olmayan kitabı qaynaq göstərməyin kitabının sanbalına xələl gətirə bilər»¹.

Bu böyük alimin yazdığı möhtəşəm əsərlər sayəsində İraq-türkman ellərində neçə-neçə folklorşünas yetişmişdir. Professor Mahir Naqib təsadüfi deməmişdir: «Əta Tərzibaşı mədəniyyətimizin gerçəkdən bir ümdəsi və təməl daşındır».²

¹ «Qardaşlıq» dərgisi (Kərkük vəqfi), №23, İstanbul, 2004, s. 16.

² «Qardaşlıq» dərgisi, №23, İstanbul, 2004, s. 21.

Soldan: Anar, Əta Tərzibəşi, Sabir Rüstəmxanlı, Ayaz Vəfəli,
Yəşar Qarayev, Qəzənfər Paşayev, Səbahi Qaraltun və Mustafə Ziya. Kərkük, 1994.
Əta Tərzibəşinin evində ona AYB-nin üzvlük vəsiqəsini verərkən

Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti

Əta Tərzibaşı və Qəzənfər Paşayev. Kərkük, 2010

Əta Tərzibaşı, bacısı nəvəsi, Qəzənfər Paşayev. Kərkük, 1994

Əta bəy, Qəzənfər Paşayev, Məhəmməd Bayat. Kərkük, 2010

Əta bəy, Qəzənfər Paşayev, Mövlüd Taha Qayaçı. Kərkük, 2010

*Soldan: Sinan Səid Tərzibaşı, Şakir Sabir, Abbas Zamanov, İsmayıl Axundov,
M.P.Vaqifin yubileyində. Bakı, 1968*

I FƏSİL

ƏTA TƏRZİBAŞININ HƏYATI VƏ İLK YARADICILIQ İLLƏRİ

Əta Ömər oğlu Tərzibaşı 14 noyabr 1924-cü ildə İraq türkmənlərinin paytaxtı Kərkük şəhərinin Piryadilər məhəlləsində anadan olmuşdur. Orta məktəbdə Ətanın humanitar elmlər üzrə qabiliyyəti üzə çıxır. O, doğma türkmən dili ilə bərabər, ərəb və ingilis dillərini də mükəmməl öyrənir. Oğlunun qabiliyyətini görən bələdiyyədə məmur (dövlət qulluqçusu) işləyən atası Ömər Tərzibaşı məsləhət görür ki, o, Bağdad universitetinin hüquq fakültəsinə girsin. Əta Tərzibaşı 1946-cı ildə həmin fakültəyə uğurla imtahan verir və universiteti 1950-ci ildə fərqlənmə diplomu

ilə bitirir. Kərkükə dönərək avqatlıqla (vəkilliklə) məşğul olur.

Əta Tərzibaşı yaradıcılığa 1945-ci ildən başlamışdır. Həmin vaxtdan müxtəlif dərgi və qəzetlərdə yazıları çıxmağa başlamışdır. Sonralar onun yazıları Qahirədə – «Əl-Risalə», Beyrutda – «Əl-Ədib», Hələbdə – «Əl-Hadis», İstanbulda – «Türk yurdu», Ankarada – «Türk dili» qəzet və dərgilərində çap olunmuşdur. Kərkükdə «Afaq» və «Kərkük» qəzetlərinin yazarlarından olan Əta Tərzibaşı türkcə «Bəşir» və ərəbcə «Əl-səqafe əlhədise» adlı həftəlik ədəbi qəzetlərin təsisçisi olmuşdur.

1959-cu ilin 22 martında İraqın Hilla şəhərinə (Bağdadın 105 km cənubundadır. Çoxları Füzulinin bu şəhərdə anadan olduğunu yazırlar) sürgün edilir. Kərkükə qayıtdıqdan sonra yaradıcılığını davam etdirir. Əta Tərzibaşı ailə həyatı qurmadan ömrünü Kərkük folklorunun, dialektinin (ləhcəsinin) və ədəbiyyatının toplanması, tədqiqi və nəşrinə həsr etmişdir. Biz bu sətirləri yazanda (14.XI.2015) Əta Tərzibaşı ömrünün 91-ci ilini başa vurdu. İndi qocaman tədqiqatçının evi ziyalılar və

tədqiqatçıların ziyarətghahına çevrilmişdir. Ustadı dəfələrlə ziyarət etmək mənə də qismət olub. 1994-cü ilin sentyabr ayında Füzulinin 500 illik yubileyi ilə bağlı 128 nəfərdən ibarət nümayəndə heyətinin üzvlərindən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri Anar, İnformasiya naziri Sabir Rüstəmxanlı, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru Yaşar Qarayev, «Ədəbiyyat qəzeti»nin baş redaktoru Ayaz Vəfalı ilə birlikdə Kərkükdə Əta bəyi ziyarət etdik. Anar müəllim ona Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə qəbulu barədə vəsiqəni təqdim etdi. Adətən, qaraqabaq olan Əta bəyin üzündə bir təbəssüm gördüm və onun sevincinə qoşuldum. Sonralar Mövlud Taha Qayaçı və Şəmsəddin Küzəçi tez-tez Əta bəylə telefonda bizi görüşdürərdi. Bir dəfə telefonda dedi ki, ürəyim səni istəyir. Kərkükə gəl, ölüm-itim dünyasıdır, səni görüm. İraqda vəziyyət çox ağır və qorxulu idi. Bununla belə, Ərbil vasitəsi ilə xocamın görüşünə getdim. Kərküklü ziyalılar Ərbildə məni üç maşınla qarşıladılar. Sonralar daha iki dəfə ustadımı ziyarət etdim. Bunu deyərkən heç bir müba-

liğəyə yol vermirəm. Əta bəylə ilk tanışlığım 1964-cü il sentyabr ayının 26-da Bağdadda İraq-türkman nadisində (mədəniyyət klubu) olub. Hər il ali məktəblərə daxil olan türkman gənclərinin şəninə bu mədəniyyət ocağında şənlik düzəldir, ölkənin hər yanından ziyalılar o şənliyə gələrdilər. Əta Tərzibaşı da gəlmişdi. Qırx yaşı olmasına baxmayaraq, neçə-neçə kitabı, elmi məqalələri çıxmışdı. Hamı ona böyük ehtiram göstərirdi. Dostum Rza Dəmirçi bizi tanış etdi. (Heç vaxt unuda bilmədiyim, 1980-ci ildə siyasi baxışlarına görə qan içməkdən doymayan Səddam Hüseyinin göstərişi ilə edam edilən dostum Rza Dəmirçi haqqında «Qardaşlıq» dərgisinin oktyabr-dekabr 2015-ci il sayında «Tanrı dağlarında dolaşan ruh» adlı məqalə yazan prof. Dr. Süphi Saatçı qardaşıma minnətdarlığımı bildirirəm.) Əta Tərzibaşı biləndə ki, Kərkük dialekti ilə məşğul oluram, dedi ki, ləhcəni folklor olmadan tədqiq etmək mümkün deyil. Sonralar da məktublaşarkən həmişə dəyərli məsləhətləri ilə məni istiqamətləndirirdi. Ustadın əsərlərinin də folklorşünas kimi yetişməyimdə rolu çox olmuşdur.

Xocamın əsərlərindən bol-bol bəhrələnmişəm. Bu əsəri Əta bəyə həsr etməyim ona minnətdarlıq əlamətidir.

Tədqiqatçının ədəbiyyatşünaslıq və folklorşünaslıq sahəsində gördüyü möhtəşəm işləri, Ərşad Hürmüzlü də layiqincə qiymətləndirmişdir:

Əta Tərzibaşının «Kərkük xoyratları və maniləri», «Kərkük şairləri», «Kərkük havaları» və neçə-neçə başqa əsəri yeni bir cığır açmış və bu gün bir çox yazarımıza folklor və milli dəyərlərə (mədəniyyətə) uğraşma yolunu göstərmiş və buna yönəlmişdir. Əta Tərzibaşının lider olmaq səlahiyyəti (öndərliyi) və rəhbərliyi, tarixi bir missiyanı çox bacarıqla yerinə yetirdiyinin göstəricisidir».¹

Əta Tərzibaşı həm görkəmli folklorşünas, həm də ədəbiyyatşünasdır. Onun ədəbiyyatşünaslıq sahəsində gördüyü gərəkli işləri, çap etdirdiyi kitablara istinadən təqribən belə qruplaşdırmaq olar:

«Əta Tərzibaşı və klassik İraq-türkman ədəbiyyatı», «Əta Tərzibaşı və çağdaş İraq-

¹ «Qardaşlıq» dərgisi (Kərkük vəqfi), №23, 2004, s.18.

türkman ədəbiyyatı», «Füzuli yaradıcılığı Əta Tərzibaşının tədqiqatlarında», «Əta Tərzibaşının «İraq-türkman mətbuat tarixi» əsərində ədəbiyyat məsələləri», «Əta Tərzibaşı və Azərbaycan-İraq-türkman ədəbi əlaqələri» və s.

Biz bu əsərimizdə tədqiqatçının İraq-türkman folkloru, folklor musiqisi, xalq mahnıları, qismən də ləhcəsinə (dialektinə), atalar sözü və məsələlərə dair tədqiqatlarını nəzərdən keçirəcəyik. Bununla belə, İraq-türkman tarixində iz qoyan Əta Tərzibaşının gördüyü işlərin, xalqına göstərdiyi xidmətlərin miqyası barədə tam təsəvvür yaransın deyə əsərlərinin bir qisminin siyahısını burada verməyi münasib bildik:

1. Şərqi və türkülər. Bağdad, 1953.
2. Kərkük xoyrat və maniləri. III cildə, 1-ci cild, Bağdad, 1955; 2-ci cild, Kərkük, 1956; 3-cü cild, Kərkük, 1957; Bakı, 1968.
3. Kərkük xoyrat və maniləri (düzəliş və əlavələrlə). Bağdad, 1970, 344 səh., İstanbul, 1975, 592 səh., Bakı, 1984, 352 səh., Ərbil, 1999, 232 səh.
4. Kərkük havaları. Bağdad, 1961; Bakı, 1973; İstanbul, 1980.

5. Kərkük əskilər sözü. Bağdad, 1962; Bakı, 1978.

6. Kərkük şairləri. II cilddə. 1-ci cild, Bağdad, 1963; 2-ci cild, Kərkük, 1968.

7. «Arzu-Qəmbər» dastanı. Bağdad, 1964; Tehran, 1967; Bakı, 1971, 1987, 1990, 1999, 2009; İstanbul, 1971; Ərbil, 1999.

8. Ərbil şairləri. III cilddə. Kərkük, 2004, 2005, 2007; İstanbul 2007.

9. Kərkük mətbuat tarixi (1879–1985). Kərkük, 2001.

10. Kərkük şairləri. Dörd möhtəşəm kitabda. I kitab. 1 və 2-ci cildlər, İstanbul, Ötügen nəşr, 2013.

II kitab. 3, 4 və 5-ci cildlər, İstanbul, 2013.

III kitab. 6, 7, 8 və 9-cu cildlər. İstanbul, 2013.

IV kitab. 10, 11, 12 və 13-cü cildlər. İstanbul, 2013.

Bundan başqa, onun 268 elmi məqaləsi çıxmışdır.

Onlardan bəzisini burada verməyi münasib bildik: «Yazı dili, qonuşma dili», «Heca vəznü və gənc şairlərimiz», «Füzulidə qapalı an-

lamlar», «İraqda türk musiqi tarixinə toplu bir baxış», «Füzulinin doğum yeri haqqında yeni bilgilər», «Şimali Azərbaycanda Türkmənoloji araşdırmalar», «Bizdə (Kərkük) və başqa türk ölkələrində xoyrat və mani», «İraq türkmənləri arasında yağmur duası və sosioloji dəyəri», «Füzulinin bir qəzəliylə ilgili həsb-hal» və s.

Bu siyahı Əta Tərzibaşı haqda Əli Maaruf oğlunun dediklərinə tam haqq qazandırır. Göründüyü kimi, yorulmaz tədqiqatçı İraq, Türkiyə və Azərbaycanda eyni dərəcədə tanınır. Əta Tərzibaşı yuxarıda göstərilən kitablarına qədər Azərbaycanda Xalq şairi Rəsul Rzanın onun «Kərkük xoyratları və maniləri» əsərinə istinadən yazdığı «Uzaq ellərin yaxın töhfələri» məqaləsi ilə tanındı. Məqalə «Azərbaycan» jurnalında (1961, №9) və Rəsul Rza ilə birgə hazırladığımız «Kərkük bayatları» («Azərənşər», 1968) kitabına yazdığı ön-söz və mənim kitaba yazdığım son sözümdən tanındılar. 1971-ci ildə mən Əta bəyin 1964-cü ildə Bağdadda çap etdirdiyi «Arzu-Qəmbər» dastanını «Bir ömürdən səhifələr»

adlı önsözlə çap etdirəndə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti akademik Məmməd Arif məni çağıraraq dedi ki, Əta Tərzibaşı haqqında çox yazın, onun kitablarını çap etdirin. Özünə də xəbər verin ki, onu akademiyamıza fəxri üzv seçmək niyyətindəyik. Mən Rəsul Rzanın redaktorluğu ilə onun «Kərkük havaları» kitabından seçmələri «Kərkük mahnıları» («Gənclik», 1973) və «Atalar sözləri» kitablarını önsözlə çap etdirdim.

Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd-hüseyn Təhmasib, Ayaz Vəfalı və başqaları Əta bəy haqqında məqalələr yazdılar. Lakin Əta Tərzibaşı İraqda vəziyyətin qeyri-sabitliyini, böyük təhlükə ilə üzləşəcəyini nəzərə alaraq təklifdən imtina etdi. Bəlkə də, ehtiyatlı tərpənməsə idi, Səddam Hüseyn onu da bir bəhanə ilə məhv edərdi. Bunu professor Süphi Saatçı tam çıpaqlığı ilə açıb göstərmişdir: «Toplumuna Əta Tərzibaşı kimi xidmət edən insanları mənsub olduğu toplumlar əl üstündə tutarlar. Onlar üçün yubileylər düzənləyərək mükafatlandırırlar, təltif edirlər. İraqda uzun illər sürən diktator rejimi üzündən, həyatına

bir zərər dəyməsin deyə, türkman toplumunun bu önəmli kültür adamına gərəkən qədirşünaslıq göstərilməmişdir. Tərzibaşıya hər hansı bir xidmətdə bulunmaq təhlükəli görülmüşdür»¹.

Göründüyü kimi, Əta Tərzibaşının Azərbaycan Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü olmaqdan imtina etməsi səbəbsiz deyilmiş.

Bu böyük insan və tədqiqatçı barədə gənclik illərində nə düşündüyümü onun «Arzu-Qəmbər» (Bakı, 1971) dastanına yazdığım «Bir ömürdən səhifələr» adlı önsözdən görmək olar. Odur ki məqalənin nöqtə-vergülünə toxunmadan oxucu və tədqiqatçılara təqdim edirəm.

BİR ÖMÜRDƏN SƏHİFƏLƏR

«Arzu-Qəmbər Kərkük xalqı arasında ən çox sevilən, əsasən, qadın yığıncaqlarında sənətkar qadınlar tərəfindən söylənilən məşhur dastandır. Dastan tədqiqatçı Əta Tərzibaşı

¹ «Qardaşlıq» dərgisi (Kərkük vəqfi), №23, İstanbul, 2004, s.10.

tərəfindən 1964-cü ildə Bağdadda və 1967-ci ildə Tehranda kitab halında çapdan buraxılmışdır. Dastanın bizdə də çap olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Oxucu bir tərəfdən əsərdə baş verən hadisələrin qismən Azərbaycanla əlaqədar olduğunu görür:

*Arzum əndi bulağa,
Səsi gəldi qulağa.
Arzuya peşkəş olsun
Şirvan, Təbriz, Marağa.*

Digər tərəfdən də əsər yerli şivədə yazıldığından Kərkük dialekti üzərində tədqiqat işində əvəzsiz bir mənbəyə çevrilir. Əta Tərzibaşının göstərdiyinə görə dastanı müxtəlif adamlara söylətdirmiş, axırda qoca bir qadının danışığını lentə yazaraq yerli şivədə olduğu kimi vermişdir. Bu münasibətlə də yazır: «Başdan sonadək hərfi hərfinə alınmış bir əsərdir... Yerli ağız üçün ən gözəl örnəkdir».

Azərbaycan oxucularının mətbuat səhifələrində adına tez-tez rast gəldiyi Əta Tərzibaşı kimdir?

Əta Tərzibaşı Kərkük xalqı arasında dil, ədəbiyyat, ümumiyyətlə, humanitar elmlər sahəsində ən görkəmli mütəxəssislərdən biridir. O, 1924-cü ildə Kərkük şəhərində anadan olmuş, 1950-ci ildə Bağdad Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş və o vaxtdan Kərkükdə vəkillik edir. Hələ tələbə ikən elmi məqalələri ilə ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edən Əta Tərzibaşı 50-ci illərdən yaxşı tədqiqatçı kimi tanınır. «Şərqi və türkülər» (1953), üçcildlik «Kərkük xoyrat və maniləri» (1955, 1956, 1957, Kərkük, Bağdad), «Kərkük havaları» (Bağdad–1961), «Kərkük əskilər sözü» (Bağdad–1962), ikicildlik «Kərkük şairləri» (Bağdad–1963; Kərkük–1968) kimi irihəcmli, gözəl tədqiqat əsərləri onun qələminin məhsuludur.

Əta Tərzibaşı hərtərəfli alimdir. Təsadüfi deyildir ki, o, Türk Dil Qurumunun müxbir üzvüdür. Gözəl dilçi, folklorşünas və musiqişünas olan Əta Tərzibaşı, həm də yaxşı jurnalist və tənqidçidir. Kərkük dialektində rast gəlinən bir çox fonetik və qrammatik hadisələr barədə ötəri də olsa ilk dəfə söz açan

Əta Tərzibaşı olmuşdur. Maraqlıdır ki, türk alimləri S.Buluç, Ömər Asim, Həmid Zəbir Qoşa Ay, Vahabi Aşqun, Mir oğlu Cəmil, İraqı ziyarət etmiş akademik Ə.Əlizadə, Xalq şairi R.Rza və Azərbaycan dili tarixi üzrə mütəxəssis mərhum professor H.Mirzəzadə kimi, kərküklülərin danışığının Azərbaycan dilindən fərqlənmədiyini göstərən ilk kərküklü alim də Əta Tərzibaşıdır. Onlarca elmi məqalənin müəllifi Əta Tərzibaşı «Yazı dili, qonuşma dili» adlı məqaləsində ədəbi dilin mütləq xalq dilinə yaxınlığı məsələsini qoyur. O, haqlı olaraq göstərir ki, ədəbi dil xalq dili əsasında formalaşmalı, yerli şivələrə öz təsirini göstərməlidir. Əta Tərzibaşı yazır: «Bir millətin yazı dili qonuşma dilinə nə qədər bağlı, nə qədər yaxın isə o dəgin qiymət ifadə edər. Yazı dilinin xalq dilindən uzaq qalması isə o dil üçün bir talesizlik olur... Bizim türkman ləhcəsi türk şivəsindən (osmanlı türk dili nəzərdə tutulur – Q.P.) və yazı dilindən azacıq uzaq qalmışdır. Türkman ləhcəsi azəri ləhcəsinə türk ləhcəsindən daha yaxın və bəlkə, əkiz qardaşlar olmaqla bərabər, bütün bu

ləhcələr uzun bir tarix boyunca çeşidli səbəblərin təsirilə bir-birindən xəbərsiz olaraq gəlişdikləri halda aralarında görkəmli fərqlər bilinməmişdir»¹.

Əta Tərzibaşı əvəzsiz xəzinə olan bayatıları toplayıb kitab halında buraxmaqla kifayətlənməyib, əsərin birinci hissəsində (kitab ərəb hürufatı ilə 166 səhifədən ibarətdir) yalnız bayatı və mahnıların ədəbi məfhumu, bayatılarda cinas, bayatı ilə mahnıların fərqləri, bayatının musiqi baxımından mənşə və təkamülü, bayatı və mahnıların oxunuş tərzini (onlar bizdən fərqli olaraq muğamatı qəzəl deyil, əsasən, bayatı ilə oxuyurlar), Kərkükdə tanınmış xoyrat (bayatı) çağıranlar, başqa ölkələrdə bayatı və mahnı məsələlərinə bir nəzər salmış, ümumi nəticə çıxarmış və bir çox məsələlərdən söhbət açmışdır. Bir sözlə, birinci kitab sırf tədqiqatdan ibarətdir. Əta Tərzibaşı, ümumiyyətlə, bütün əsərlərinə elmi xarakter verə bilməmişdir. «Kərkük əskilər sözü» kitabında da hər şeydən əvvəl diqqəti cəlb edən bu cəhətdir. Kitabda rast gəlinən

¹ «Qardaşlıq» dərgisi, №4, Bağdad, 1962, s.26-27.

əksər atalar sözlərinin bizdə, türklər, bəzən də ərəblər və kürdlər arasında işlənən variantları verilmişdir. Bununla bərabər, atalar sözlərinin böyük bir qisminin necə yaranması, niyə belə deyilməsi, bəzən məlum dəlillərlə, bəzən də alimin ehtimalları gücünə aydınlaşdırılır. Əta Tərzibaşı atalar sözləri ilə bağlı olan bir çox hekayələri də kitabına daxil etmişdir. Əta Tərzibaşının son zamanlarda çapına müvəffəq olduğu «Kərkük havaları» və «Kərkük şairləri» kitabları onun dərin tədqiqatçı olduğunu bir daha sübut edir. «Kərkük şairləri» kitabının hələlik iki cildi çapdan çıxmışdır. Alim kitabın başqa cildləri üzərində də işləyir. Müəllifin rəyinə görə kitab altı cilddən ibarət olacaqdır. Əta Tərzibaşı bu kitabda Kərkük şairlərinin həyat və yaradıcılığına dair tarixilik prinsipi üzrə tədqiqat aparır.

«Kərkük havaları» kitabında isə musiqi irsi tədqiq olunur. Kitabda musiqi alətlərindən, musiqinin Kərkük xalqı arasında mövcud olan növlərindən söhbət gedir. Kitabda muğamatın, onun rənglərinin tədqiqi tarixinə dair bölmə diqqəti daha çox cəlb

edir. Burada «Kəsük», «Dəllihəsən», «Kürdü», «Yolçu», «Qarabağı», «Bəşiri» və s. muğam növlərindən bəhs olunur. Əta Tərzibaşı «Qarabağı» muğamından danışarkən onun gözəl müğənnilər vətəni Qarabağla əlaqəsini qeyd edərək deyir: «Yerli havalarımız arasında «Qarabağı» deyilən bir çeşid uzun havanın azəri mənşəli olduğunu və sırf azəri ağzı ilə söyləndiyini bilməkdəyiz».

Əta Tərzibaşı yaradıcılıq axtarışlarını get-gedə genişləndirir. Bu, onun başqa ölkələrdə yaşayan alimlərlə yaxınlaşmasına səbəb olur. Onun Sovet Azərbaycanı ilə əlaqəsi söz yox ki, daha möhkəmdir. O, akademik Həmid Araslı, professor Abbas Zamanov, Mirzağa Quluzadə və bu sətirlərin müəllifi ilə mün-təzəm olaraq yazışırdı.

O, Cənubi Azərbaycanla da sıx əlaqə sax-layırdı (indi səhhəti yol vermir). Dəfələrlə Cənubi Azərbaycanda olmuş, sevimli şai-rimiz Şəhriyarla görüşmüşdür. Kərkükə qayıtdıqdan sonra «Şəhriyar» adlı geniş və çox qiymətli məqaləsini yazmışdır. Məqalədə Şəhriyarın həyat və yaradıcılığına dair maraqlı faktlar verilmişdir. Tədqiqatçı Rəhim

Sultanov «Heydərbababaya salam» (Bakı – 1964) kitabına yazdığı müqəddimədə bildirir ki, Şəhriyarın sevimli şairi Hafizdir. Əta Tərzibaşının Şəhriyarla söhbətindən məlum olur ki, bu yalnız fars şairlərinə aiddir. Çünki Əta Tərzibaşı Şəhriyardan «Sevdiyiniz şairlər kimdir?» sualına «Əsərlərini ən çox oxuduğum və bəyəndiyim şairlər Füzuli, Mirzə Ələkbər Sabir və Tofiq Fikrətdir», – cavabını almışdır¹.

Əta Tərzibaşı Füzuliyə həsr edilmiş bir silsilə məqalənin də müəllifidir. Təbiidir ki, ömrünün sonuna qədər İraqda yaşayan Əta Tərzibaşının doğma dilində əsərlər yazan böyük Füzulinin yaradıcılığına o, biganə qala bilməzdi. «Füzuli» silsiləsindən olan məqalələrinə müəllif yeri gəldikcə akademik H.Araslıya istinad edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əta Tərzibaşı həm də gözəl jurnalistdir. O, vaxtilə Kərəkükdə çıxan «Bəşir» və «Afaq» qəzetlərinin ən ümdə yaradıcılarından biri olmuşdur. 1961-ci ildən çıxan «Qardaşlıq» jurnalının

¹ «Qardaşlıq» dərgisi, №4, Bağdad, 1964.

təşkili və fəaliyyətində də onun rolu az olmamışdır. Əta Tərzibaşının xalq qarşısında xidmətləri böyükdür. Onun xidmətlərini həmyerlisi Əli Maaruf oğlu gözəl səciyyələndirmişdir: «XX əsrin birinci yarısında ölümə məhkum olan ədəbiyyatımız (İngilislər İraqı tutduqdan sonra – Q.P.) XX əsrin ikinci yarısında Əta Tərzibaşının sayəsində yenidən dirçəldi»¹.

Ədalətli qiymətdir. Ömürlərə bərabər bir ömrün qiyməti.

¹ «Qardaşlıq» dərgisi, №5, Bağdad, 1967; «Arzu-Qəmbər» dastanı. Bakı, 1971, s.9.

II FƏSİL

XOYRATLAR VƏ MANİLƏR

Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq sahəsində şah əsəri heyrətamiz gücə malik xoyratlar və maniləridir. Xoyrat və manilər İraq-türkman folklorunun lirik növünün ən geniş yayılmış və bədii cəhətdən ən zəngin və kamil növüdür. Əta Tərzibaşının üç cildə zorla sığan «Kərkük xoyrat və maniləri» əsəri bu janrdan bəhs edir. Əsərin 1955-ci ildə Bağdadda çap edilən 1-ci cildi tamamilə tədqiqatdır. Müəllif ön-sözdən sonra araşdırmanı aşağıdakı bölgü əsasında aparmışdır: «Qaynaqlar və tənqid» (s.10–20), «Kərkük xoyratları və maniləri» (s.20–22), «Xoyrat ləhzinin əsli» (s.22–28), «Xoyrat və manilərin ədəbi məfhumu» (s.28–32), «Xoyratlarda cinas» (s.32–39),

«Xoyrat və manilərin mövzusu» (s.39–44), «Xoyratla mani arasında müqayisə» (s.44–46), «Xoyrat və manilərin doğuşu» (s.46–51), «Reallığa söykənən xoyrat və manilər» (s.51–73), «Xoyratın musiqi baxımından mənşə və təkamülü» (s.73–80), «Xoyrat və manilərin söyləniş tərzii» (s.80–105), «Tanınmış xoyrat çağıranlar» (s.105–130), «Başqa ölkələrdə xoyrat və manilər» (s.130–139), «Kərkük xoyrat və manilərinin özəl vəsfi» (s.139–149), «Ümumi nəticə, indeks, bir açıqlama» və s.

II cild 1956-cı ildə Kərkükün «Tərəqqi» mətbəəsində basılıb. Bu cildə əlifba sırası ilə 850-yə qədər cinaslı xoyrat yer alır.

III cild 1957-ci ildə Kərkükdə həmin mətbəədə çap olunub. Bu cildə 1200-ə qədər cinnatsız xoyrat, daha doğrusu, mani yer alır.

Ərbilli tədqiqatçı Haşim Nahid hələ XX əsrin əvvəllərində yazırdı: «Dörd misradan ibarət olan bu şeirlər o qədər boldur ki, əgər toplayıb bir araya gətirsələr, cildlər təşkil edə»¹.

¹ **Haşim Nahid.** İraq türkləri. «Türk yurdu» məcmuəsi, №85, Ankara, 1919.

Bizə qalırsa, xoyrat barədə ən dəqiq fikri də elə Əta Tərzibaşı irəli sürmüşdür: «Kərkük anıldığı zaman xatirə ilk olaraq xoyrat gəlir və xoyrat adını duyduğumuz vaxt xəyalımızda Kərkük eli canlanır»¹.

Demək lazımdır ki, əsrin əvvəlində olduğu kimi, xoyrat və manilər öz mövqeyini bu gün də möhkəm saxlamışdır. Bunun səbəbini, hər şeydən əvvəl, onların xəlqiliyində, xalq dilindən cövhərlənərək ürəklərə asanlıqla yol tapmasında, fikir zənginliyində, yığcamlığında, təbiiliyində, mövzu rəngarəngliyində və s. axtarmaq lazımdır.

Bu baxımdan, Rejioğlunun fikri maraq doğurur: «Xalqımızın vicdanı və dilinə dayandığı və güvəndiyi üçün xoyratlarımız sonsuzluğadək eyni sevgi haləsi içində yaşayacaqdır. Çünki onlar ulusal varlığımızın bir simvolu, xalqımızın və yurdumuzun ta kəndisidir»².

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.42.

² **Rejioğlu Əbdülhəkim.** Şeir toplumun olmalı. «Qardaşlıq» dərgisi, №1-2, Bağdad, 1963, s.38.

Ölməz sənət əsərləri səviyyəsinə yüksələn, xalqın dünənini, bu gününü, adət-ənənəsini, həyat tərzini öyrənməkdə əvəzsiz xəzinə olan xoyrat və manilər cinaslı və adi qafiyəli olmaqla iki yerə bölünür. Cinaslılar xoyrat, cinassızlar isə mani və ya maani adlanır. Xalq arasında «sağ sikkə», «xaslis altun» kimi tanınan, Əta Tərzibaşının «kөнüllərdən fısqıran içli duyğuları min bir sədaqətlə əks etdirən parlaq güzgü» adlandırdığı xoyratlar tədqiqatçının göstərdiyi kimi, tam və naqis cinaslı olmaqla iki yerə bölünür. Tam cinaslı xoyratlarda cinaslar hərfi-hərfinə uyğun gəlir:

*Necə dağlar;
Qarşıda neçə dağlar,
Yetim yanağı bilir
Göz yaşı necə dağlar.*

Naqis cinaslı xoyratlarda isə bəzən cinas əmələ gətirən sözə bir-iki hərf əlavə olunur, bəzən hərf düşür, bəzən hərf dəyişir, bəzən də hərf özündən əvvəlki sözün sonuna və ya özündən sonrakı sözün əvvəlinə əlavə edilir:

Durdu qəm;
Açdı yaram, durdu qəm,
Mən miskin olduğumçün
Üstümə qudurdu qəm.

Qanad ağlar;
Ox titrər, qanad ağlar,
Ovum yaralı getdi,
Boyandı qana dağlar.

Yüz yol var;
Yüz təpə var, yüz yol var.
Xudam bildigin eylər, –
Sən fələgə yüz yalvar.

Doğrudur, Əta Tərzibaşı tam cinaslı xoyratları bəsit və mürəkkəb deyə iki yerə bölür və nümunələr verir:

Yaz belə;
Bahar belə, yaz belə.
Katibin nə suçu var, –
Xudam demiş yaz belə.

Yara məni;
Dərd məni, yara məni.
Ya al, Yaradan, canım,
Ya yetir yara məni.

Tədqiqatçı birinci xoyratı bəsit tam cinaslı, ikinci xoyratı isə «yar» sözü yönük halda verildiyinə görə mürəkkəb tam cinaslı xoyrat kimi göstərmişdir.

Xoyratlarda 1, 2, 4-cü misralar həmqafiyə, 3-cü misra isə sərbəst olur. Göründüyü kimi, qafiyə quruluşu cəhətdən xoyrat və bayatılar fərqlənmirlər. Hecaların sayı cəhətdən isə əksər xoyratların 1-ci misrası 3, 4 və ya 5 hecalı olduğuna görə Kərkük xoyratları Bakıda ilk dəfə çap olunanda onların Azərbaycanda işlənmədiyini və bu cəhətdən bayatıların xoyratlardan fərqləndiyi qeyd edilmişdi. Lakin sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, Azərbaycanın müxtəlif guşələrində folklorşünaslarımızın xoyratvarı və ya kəsik bayatılar adlandırdıqları xoyratlar istənilən qədərdir. Hətta indinin özündə belə aşıqlarımız xoyrat yazırlar.

Həç şübhəsiz, buna görədir ki, folklorşünas İ. Abbasov «Azərbaycan bayatıları» kitabına yazdığı əhatəli giriş məqaləsində qeyd etmişdir: «Kəsik bayatıların – xoyratların ayrıca bölmədə verilməsi isə təsdiq edir ki, İraq türkmənləri arasında geniş yayılan bu forma Azərbaycanda da şöhrət qazanmışdır»¹.

¹ Azərbaycan bayatıları. Bakı, «Elm», 1984, s.12.

Belə olmasaydı, «Kərkük folkloru antologiyası» kitabımıza yazdığı rəydə B.Vahabzadə «Bayatı-xoyrat janrının eyniliyi yalnız bizimlə kərküklülərə xasdır» hökmünü verməzdi¹.

Bu baxımdan professor V.Vəliyevin fikri də maraq doğurur: «İndiyə qədər Azərbaycanda çap olunan bayatlar kitabında xoyratvarı bayatılardan nümunə verilməmişdir. Lakin xalq arasında bu şəkilli nümunələrə tez-tez təsadüf olunur. İyirmi il ərzində dəfələrlə folklor ekspedisiyasında olduğumuz zaman Azərbaycanın bir neçə rayonunda xoyratvarı bayatı söyləyənlərin şahidi olmuşuq. Bu nümunələrin mövcud olduğunu təsdiq etdikdən sonra bu nəticəyə gəlmişik ki, bayatı toplayanlar birinci misrada yalnız qafiyənin verilməsini həmin bayatının «kəsiri» hesab etmiş və ona «əziziyəm», «eləmi», «mən aşiq» sözləri əlavə etmişlər»².

Həqiqət naminə demək lazımdır ki, tədqiqatçı ilk yazılarında özünün də yanlış yolla

¹ **Vahabzadə B.** O qədər uzaq, bu qədər yaxın. Bax: Gəlin açıq danışaq. Bakı, «Azərneşr», 1988, s.151.

² **Vəliyev Vəqif.** Azərbaycan folkloru (dərslik). Bakı, «Maa-rif», 1985, s.127.

getdiyini göstərərək «Vaxtilə bu sətirlərin müəllifi də Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin tələbələr ilə folklor ekspedisiyasında olarkən, həmin səhvə yol vermiş, birinci misralarda buraxılan sözləri «islah» etmişdir»¹.

Xoyratlarla bağlı professor M.Həkimovun gəldiyi nəticə həm inandırıcı, həm də maraqlıdır: «Bayatların əvvəlində işlənən «Əziz-nəm», «Mən aşiq», «Eləmi» sözlərinə istinadən həmin bayatları Əzizinin, Sarı Aşığın ünvanına təsdiq şəklində vermək də düzgün deyil. Hələ bu bir yana, «Eləmi» adlı aşiq-şairin nə yazılı və nə də şifahi ədəbiyyatda olması heç bir yerdə, heç bir tədqiqatçı tərəfindən yazılmadığı halda, belə bir sənətkarın olmasından danışmaq olmaz»².

Azərbaycanda və İraq türkmənlərində hərfi-hərfinə eyni olan xoyratların əvvəlinə Azərbaycanda bir çox hallarda «əziziyəm», «mən aşiq», «eləmi» sözlərini artıraraq bir-iki nəfərin adına çıxmaqla bütöv bir xalqın

¹ Qaynar söz çeşməsi. Bakı, «Yazıçı», 1981, s.19.

² Həkimov Mürsəl. Bayatılar. 1991, s.17.

ağıl və zəkasının məhsulu olan bu ümmana bənzər xalq yaradıcılığının dəyərini istəsək də, istəməsək də azaltmış olurduq. Sadəcə olaraq unuduruq ki, bu, xoyratların forma xüsusiyyətidir.

Əta Tərzibaşı «mən aşiq», «aşiqəm» və sairəyə «doldurma sözlər» adı verir və xoyratlarla mahnı oxunarkən xoyratlarda müəyyən sözlərin işləndiyini qeyd edir: «...boşluqlar isə xoyratın nəğməylə söylənişi əsasında «baba, baba, bu gün», «ağam-ağam», «də-dəm-dədəm», «gözüm» və başqa bir taqım basmaqəlib sözlərlə doldurulmaqdadır»¹.

Əmin Abid və Əta Tərzibaşı göstərirlər ki, Türkiyədə də birinci misrası kəmhəcalı olan xoyratlarla – kəsik bayatılarla nəğmə oxunarkən «keç könül», «könül çağlar», «çağlar sular», «ötəri bülbül» və s. işlənir².

Maraqlıdır ki, Əta Tərzibaşı altı, səkkiz, on və daha artıq misralı xoyratlardan da söz

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.115.

² **Əmin Abid.** Türk xalqları ədəbiyyatında «mani» növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri. Bax: «Azərbaycanı öyrənmə yolu» jurnalı, sayı 4-5, Bakı, 1930, s.25; **Əta Tərzibaşı.** Göstərilən əsəri, s.115.

açır və onların Kərkük dolaylarında geniş yayıldığını qeyd edir¹.

Demək lazımdır ki, səkkiz, on, on iki, on dörd misralı şeir parçaları sayca çox az, eyni zamanda cinassız olur. Deməli, onları xoyrat adlandırmaq da doğru olmazdı.

Əta Tərzibaşı cəmisi altı ədəd səkkiz misralı, beş ədəd on misralı, iki ədəd on iki misralı, üç ədəd on dörd misralı şeir parçası üzə çıxara bilmişdir. Bizcə, burada türk folklorunun təsirini axtarmaq lazımdır.

Onu da qeyd edək ki, səkkiz, on və s. misralı bayatılara Cənubi Azərbaycan da təsadüf edilmir².

Bizə qalırsa, Əta Tərzibaşının söhbət açdığı səkkiz, on, on iki, on dörd misralı şeir parçaları İraq-türkman folkloru üçün səciyyəvi deyildir. Tədqiqatçı özü yazır ki, xoyratın başlıca xüsusiyyətlərindən biri də maninin əksinə olaraq, hər zaman cinasın olmasıdır³. Belə olan halda tədqiqatçının «Kərkük xoyratları və maniləri»

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.61.

² Bayatılar (tərtib edən M.Fərzanə). Tehran, 1965, s.27.

³ **Əta Tərzibaşı.** Göstərilən əsəri, 1975, s.66.

kitabının 320, 324, 336, 337, 338, 353, 369, 370, 385, 402, 406 və s. səhifələrində gedən səkkiz, on, on iki, on dörd misralı manilər xoyrat adı altında verməsi doğru deyildir. Doğrudur, onların bəzilərində əvvəlki dörd misrada cinas özünü göstərir, lakin qalan misralar yalnız qafiyələndiklərinə görə, nümunələrdən görüldüyü kimi, onları xoyrat hesab etmək olmaz:

Gözə dəyər;
Gümüş mil gözə dəyər.
Zülfün Əcəm ipəyi
Telin Təbrizə dəyər.
Yanağın lalə dağı,
Xalın nərgizə dəyər.
Dostum, müxənnət olma,
Labüd üz-üzə dəyər.

Belə bağlar;
Dost başın belə bağlar.
Bülbül ağlar, gül açmaz,
Verandı belə bağlar.
Can, çıxma dost gəlincə
Görək nə deyər ağlar.
Çamur onun başına
Bedasıla bel bağlar.

*Gəl, çək bu ayrılığı
Gör ürək necə dağlar.*

*Naşı gül;
Naşı bülbül, naşı gül.
Bir güldün ağlım aldın,
Bir də belə naşı gül.
Sən gülsən, aləm gülər,
Ömrümün yoldaşı gül.
Oturub gül qoxuyur,
Kirpiyi gül, qaşı gül.
Otuz iki çiçəyin
Hamısının başı gül.*

Demək lazımdır ki, səkkiz, on misralı manilər xoyrat üsulunda oxunur. On iki və on dörd misralı manilər isə həm xoyrat üsulunda, həm də mani kimi oxunur. On dörd misralı manidə bir, iki və on dördüncü misralar cinas təşkil edirlər. Nümunədən göründüyü kimi, başqa misralar yalnız həmqafiyə olur:

*Gözə yar;
Sürmə çəkib gözə yar.
Ceyran quzusu təkin
Yayılaydıq düzə, yar.*

Ərəb atlısı təkin
Qonaq olaq sizə, yar.
Hələb kirşəni təkin
Üz sürtəydiğ üzə, yar.
Küsmüşəm, incimişəm, –
Daha gəlməm sizə, yar.
Bir toy olsun, bir bayram, –
Bəlkə, gələ bizə yar.
Oturağın dizbədiz
Göz tikəğin gözə, yar.

Əta Tərzibaşının göstərdiyi altı misralı şeir parçaları xoyratlardan ibarət olmaqla sayca çoxdur. İraq türkmənləri arasında yayılan altı misralı xoyratlar, tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda da vardır¹.

Təkcə onu demək kifayətdir ki, uzun illər Azərbaycan MEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda axtarış aparən tədqiqatçı A.Məmmədova ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəslə keçərək 92 cüng, əlyazma və şəxsi arxiv materiallarına yol tapan və zəmanəmizə qədər gəlib çıxan bayatılarımızın bir çox qədim nümunələrini

¹ **Araslı Həmid.** XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956, s.46.

aşkar etmişdir. İraq türkmanları arasında indi də məşhur olan həmin bayatların bir çoxuna çap olunmuş kitablarımızda rast gəlinmir. Bundan əlavə, tədqiqatçı cüng və əlyazmalarda iyirmi bir ədəd altı misralı bayatı üzə çıxarmışdır. Maraqlıdır ki, istər xoyratlarda, istərsə də bayatlarda axırını iki misra başqa məna çaları yaradır və əvvəlki misralarda verilmiş fikri daha da qüvvətləndirir:

*Oda yandı;
Ürəgim oda yandı.
Ahım dəryaya düşdü,
Balıqlar suda yandı.
Su səpdim oda sönsün
Səpdiyim su da yandı.*

(Kərkük)

*Əziziyəm xan gərək,
Can oda yaxan gərək.
Açıldı köksün bəndi
Göründü yaxan gərək.
Sənin bu sallanışın
Ya sultan, ya xan gərək.*

(Azərbaycan)

Həmid Araslının göstərdiyi kimi, XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan Azərbaycan şairlərindən Məhəmməd Əmani və Əzizi altı misralı bayatılar da yazmışlar.

Təəssüf ki, tədqiqatçılar bu məlum həqiqətin fərqiinə varmamış, hətta folklorşünas H.Qasimov Əmaninin:

*Bağça-barın arzular,
Aşiq yarın arzular.
Hər nə kim dünyada var
Öz miqdarın arzular.
Məhəbbət meydanında
Mənsur darın arzular.*

– bayatısını H.Araslının «XIII–XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabından götürmüş, bayatıdan son iki misranı ataraq tədqiq etmişdir¹.

Maraqlıdır ki, indinin özündə belə İraq ərazisində yaşayan və azərbaycanca danışan İraq-türkman şairləri altı misralı xoyratlar

¹ Qasimov H.M. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında bayatının mövqeyi. Nam-dis., 1949-1954, s.82-83.

yazırlar ki, bu nümunələrdə də axırını iki misra başqa məna çaları yaradır və əvvəlki misralarda verilmiş fikri rəvnəqləndirir:

*Gülünü;
Yalan sözə gülünü.
Əsli bağban olmayan
Yada verər gülünü.
Bülbül fəğan eyləyir,
Qoparıblar gülünü.*

(Musa Bəkdaş)

*Yaş qurudu;
Gün doğar, yaş qurudu.
Bu sinəm köz-köz oldu,
İçində yaş qurudu.
Gerçəyi inkar edən
Ha deyər yaş qurudu.*

(Ə.Bəndəroğlu)

Əta Tərzibaşı Kərkük xoyratları arasında bəzən beş misralı olanlarına da rast gəldiyini göstərir:

*Bağın ərnə qalsın,
Gülün dərnə qalsın.
Mən çıxdım bağbanlıqdan*

*(İstər avadan olsun)
İstər verana qalsın.¹*

Demək lazımdır ki, beş misralı xoyratlara nə xalq arasında, nə də İraq-türkman xoyratlarına həsr olunmuş başqa kitablarda təsadüf etmədik.

Əta Tərzibaşının «Kərkük xoyratları və maniləri» kitabında verdiyi 2490 xoyrat və mani arasında isə yuxarıdakı nümunədən başqa yalnız aşağıdakı iki xoyrat və maniyə rast gəlinir:

*Yüz istə məni:
Gəlməm, yüz istə məni.
Mən o yar köləsiyəm
(Öpər, qoxlar, qucaqlar)
Qoyar diz üstə məni.*

*Ay çıxdı bata qaldı;
Cütkarlar yata qaldı.
Bir evlikli sağımda
(Bir evlikli solumda)
Bir Kərkük mata qaldı.*

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.61-62.

Beş misralı şeir parçaları İraq-türkman xoyrat və maniləri üçün səciyyəvi deyildir. Çox güman ki, onları xoyrat çağıranlar oxuyan vaxt əlavə ediblər.

Azərbaycan bayatıları arasında da beş misralı nümunəyə rast gəlinir. Əmin Abid aşağıdakı bayatını misal göstərərək yazır: «Ümumiyyətlə, 4-cü misralar vəzncə «yeddi» hecalı olduğu halda, bəzən bunlarda iz vəzn daşqınlığına təsadüf edilir. Bunun da musiqi sayəsində meydana gəldiyinə qane olmaq olar»¹.

*Əzizinəm yaxşı dur,
Yaxşı danış, yaxşı dur.
Yaxşı igid yurdunda
Pis oğul qaldığından
Qalmadığı yaxşıdır.*

Xalq şairi Rəsul Rza gözəl şair Mikayıl Müşfiqə həsr etdiyi «Qızılgül olmayaydı» poemasında dörd misralıq bayatıya bir misra artırmaqla öz daxili hislərini daha dolğun verə bilmişdir:

¹ «Azərbaycanı öyrənmə yolu» jurnalı, sayı 4-5, Bakı, 1930, s.31.

*Qızılgül olmayaydı,
Sarılib solmayaydı.
Bir ayrılıq, bir ölüm,
Bir də yaralı könlüm,
Heç biri olmayaydı¹.*

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Kərkük ellərində də manilərin ən çox təsadüf edilənləri dörd misradan ibarət olanlardır. Ümumiyyətlə, dörd sətirlik şeir formasına dünyanın bir çox xalqlarının, xüsusən də Şərqi xalqlarının folklorunda rast gəlirik.

Tədqiqatçıların fikrincə, öz quruluşuna, simmetriyasına və böyük imkanlarına görə ən münasib şeir forması dörd sətirlik bədii parçalardır.

Doğrudur, xoyratlar arasında da, bayatılarımızda da Əmin Abid və Əta Tərzibaşından gətirdiyimiz misallardan göründüyü kimi bəzən misrada heca artıqlığına təsadüf edilir:

*O yaram:
Köz-köz olub o yaram*

¹ Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. V cild, Bakı, «Yazıçı», 1983, s.271.

*Bir göz bir gözə xain baxsa,
Barmaq sallam oyaram¹.*

Əta Tərzibaşı bunu oxuyanın naşılığının nəticəsi kimi qiymətləndirir və əslində, üçüncü misra «Bir göz yara xor baxsa» şəklində olmalıdır» – deyir.

Xoyratları fərqləndirən ən başlıca cəhət hər birində bir dünya fikir olan, hər misrasına bir dünya ürək döyüntüsü sığan, hər biri ayrı-ayrılıqda bitkin bədii əsər olan bu kiçik parçalarda məna ilə bərabər, fəlsəfi fikrin yığcamlığı, əxlaqi və ictimai anlamların dərinliyidir. Hələ bu az imiş kimi, xalq yeri gəldikcə öz ürək sözünü daha dəqiq, daha tutarlı, daha inandırıcı demək üçün xoyratlarda çoxlu atalar sözündən də istifadə edir. Bu da təbiidir. Xoyrat və manilər, eləcə də bayatılar şifahi xalq ədəbiyyatının başqa növ və janrları, xüsusən də qafiyələnmənin ilk baş verdiyi janrlardan olan atalar sözü və məsəllərlə sıx bağlıdır.

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.63.

Buraya onu da əlavə edək ki, Kərkük ellərində təzə yazmağa başlayan gənc şairlər də, orta və yaşlı nəsil də xoyratlarda hər addımbaşı atalar sözü və məsəllərdən istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, xoyratlarla işlənən atalar sözləri çoxdur: Əyri ağac düz olmaz, rəndə vursan yüz yerdən; Dəyirman işin görər, çaqçağa baş ağrıdar; Qılınc kəsməyən əri bir quru söz öldürər; Divarı nəm yıxar, insanı qəm; Dəryaca aqlın olsa, yoxsul olsan gülərlər; Düşənin dostu olmaz; Bilənə bir söz yetər, bilməyənə yüz oxu; Tərəzin əyiləndə, hər gələn bir daş atar; Ayağını yorğanına görə uzat və s. kimi onlarca atalar sözü göstərmək olar. Atalar sözləri xoyratlarda böyük ustalıqla işlədilir. Məsələn:

*Bir daş atar;
Bir kirəc, bir daş atar.
Tərəzin əyiləndə,
Hər gələn bir daş atar.*

*Ocağın;
Daim yansın ocağın.
Övladın qeydinə qal,
Kor olmasın ocağın.*

Göründüyü kimi, bir tərəfdən atalar sözləri və məsəllərdə müdrikliklə, yığcam şəkildə deyilmiş ifadələr xoyratların bədii dəyərini artırır, digər tərəfdən də xoyratlar atalar sözü və məsəllər kimi bədii söz xəzinəsini zənginləşdirir, onların daha geniş yayılmasına kömək edir.

İraq-türkman xoyratlarından söz düşəndə ən çox mübahisəyə səbəb olan məsələlərdən biri, bəlkə də, birincisi xoyrat sözünün etimologiyasıdır. Türkdilli xalqlardan azərbaycanlılarda – bayatı; qaqauzlarda – mani; özbəklərdə – aşulə, kuşik; türklərdə – hoyrat, ayaqlı mani, kəsik mani və s. adlarla tanınan xoyratlar İraq-türkman folklorunda dörd cür tələffüz edilir; xoyrat–xoryat; qoyrat–qoryat. Əta Tərzibaşının yazdığına görə bunlardan xalq arasında ən çox tutulunu xoyratdır¹. Xoyrat sözünün etimologiyasından danışarkən qeyd edilməlidir ki, Osman Məzlum 1951-ci ildə Bağdadda çap etdirdiyi «Kərkük xoyratları» adlı kitabının girişində qocaman Kərkük şairi

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. I cild, Bağdad, 1955, s.20.

Hicri Dədədən eşitdiyi məlumatı çap etmişdir. Hicri Dədənin də keçmiş ağsaqqallardan eşitdiyinə görə nə vaxtsa bəzi gənclər Kərkük küçələrində boş-boşuna gəzib mahnı oxuyarmışlar. Onlara pis nəzərlə baxar, «xori» adlandırarmışlar. Bu gün belə İraq türkləri arasında boş-boşuna, avara, sərsəri gəzən adama «xori» deyirlər. Xoyrat və xoryat sözləri də bununla əlaqədar yaranmışdır¹.

Bir qisim yazarlar isə bu sözün Kərkükün Qorya (Koriya) məhəlləsinin adı ilə əlaqədar yarandığını isbata çalışırlar. Əta Tərzibaşı göstərir ki, İraqın tanınmış dilçi alimi Tofiq Vəhbi «Altun köprü» məqaləsində «xoryat» (qoryat) sözünə toxunur və bu sözün uyğurca «kor», başqa türk ləhcələrində «xor» – aşağı, alçaq, dəyərsiz mənasına gəldiyini yazır ki, buradan da «xor baxmaq» – aşağı nəzərlə baxmaq və «xoryat» sözləri meydana gəlmişdir.

İraqlı yazarlardan Siddiq əl-Qadiri göstərir ki, uyğurlar karvan gedərkən xoyrata bənzər «xiravat» – mahnı oxuyurlar. Qazan tatarları

¹ Kərkük xoyratları. Bağdad, 1951, s. 3-4.

və başqırdlarda da rübai biçimində «xor» adlı mahnının olduğunu qeyd edir¹.

Folklorşünas Əta Tərzibaşı «xoyrat» sözünün etimologiyasından danışarkən bu sözün bayatlara sonradan verilən ad kimi işləndiyini göstərir².

Bizcə, Əta Tərzibaşının «xoyrat» sözünün İraq-türkman folklorunda etimologiyası barədə gəldiyi qənaətə haqq qazandırmaq doğru olardı. Məlumdur ki, feodal-patriarxal din xadimləri insanları şeir, nəğmə, rəqs kimi mənəvi qidadan məhrum etməyə çalışmış, mahnını, rəqsi, şeiri, o cümlədən də xoyrat və bayatları günah saymış, bunların tərcümanı olan el sənətkarlarını təqib etmişlər. Şübhə yoxdur ki, neçə-neçə yüzilliklər boyu ən kiçik daşına, uzaq ulduzuna qədər dinlə bağlı olan İraqda və eləcə də Kərkük dolaylarında da bu belə olmuşdur. Burada mahnı oxuyan, xoyrat çağıran adama keçmişdə, bizdə olduğu kimi¹, aşağı nəzərlə baxmış, özlərini «xori» –

¹ Kərkük müntəxab xoyratları. Toplayanı və tərtib edəni Molla Sabir. Bağdad, 1951, 154-155.

² **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.54.

³ **Xulufu Vəli.** El aşığıları. Bakı, 1927, s.11.

avara, sərsəri adlandırmış, oxuduqları xoryat mahnılarına «xoryat» adı vermiş, özlərini günahlandırmışlar ki, o dünyada onları ağır cəza gözləyir. Məhz bu səbəbdən çoxları bu sənətə qədəm qoymağa cəsərət etməmiş, bəziləri isə bu sənət aləmindən ayrılmışlar. Əta Tərzibaşı «Muçala», «Yolçu» və «Müxalif» xoyrat üsullarını oxumaqda şöhrət qazanan məşhur kərküklü müğənni Məhəmməd Gülböydan söz açır. O, 1964-cü ildə Həccə gedərək tövbə edir ki, bir daha xoyrat və mahnı oxumayacaq. Beləliklə, Kərkükün məşhur müğənnisi sənətdən ayrılır. 1965-ci ildə isə «Bəşiri», «Yetimi», «Nobatçı», «Dəllihəsəni» xoyrat üsullarının və azəri mənşəli «Qarabağ» havasının ən usta oxuyucusu Rəşid Kölə Raza Həccə gedərək bir daha xoyrat və mahnı oxumayacağı barədə tövbə edir ki, günahından keçilsin. Beləliklə, o da bu gözəl sənət aləmindən ayrılır¹.

Üzeyir bəy Hacıbəylinin yazdığına görə keçmişdə Azərbaycanda da «xanəndə və sazəndələr belə «haram» bir əməli özlərinə

¹ Əta Tərzibaşı. Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.61-62.

peşə etdiklərinə görə, kəffareyi-günah üçün məhərrəmlik zamanı məscidlərdə növhə və mərsiyə oxuyar, yaxud ziyarətə gedib hacı və məşədi olarlardı ki, günahlarından keçilsin¹.

Əta Tərzibaşının «Kərkük xoyratları və maniləri» kitabında tədqiqatçının özünün nədənsə dərinliyinə varmadığı, lakin nəzəri cəlb edən vacib bir cəhət də vardır ki, «xoyrat» sözünün etimologiyasının dəqiqləşdirilməsində müəyyən qənaətə gəlməkdə gərəkli ola bilər. Tədqiqatçı göstərir ki, əski şairlər xoyrat və mani yazarkən az-çox təxəllüslərini göstərmişlər. Lakin sonralar xoyrat və mani yazmaq ayıb hesab olunduğuna, istehza və təhqirə məruz qaldıqlarına görə təxəllüslərini göstərməkdən çəkinmişlər. Çünki onlara da, mani oxuyan, xoyrat çağıranlar kimi alçaq nəzərlə baxır, onları düşük bir zümrə sayır, xori – deyərək təhqir və istehzaya məruz qoyurdular².

¹ **Hacıbəyov Üzeyir.** Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Yazıçı», 1985, s.185.

² **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.13.

XX əsrin ikinci yarısında xoyrat oxuyanlar tövbə edirsə, nədənsə, kimdənsə çəkinirsə, qaranlıq əsrlərdə gözəl səsi və fitri istedadı olan adamlar ürəklərinin səsi ilə hərəkət edərək tutduqları yoldan dönməyəndə, bəzi din xadimlərinin onlara qarşı necə amansız mübarizə aparmalarını, onlara alçaq nəzərlə baxmalarını, onlara hər cür damğa vuraraq xalqın gözündən salmağa çalışmalarını təsəvvür etmək çətin deyil. Bütün bunlar Hicri Dədə kimi müdrik və mütəfəkkirin dediklərini təsdiq edən, təkzibolunmaz tutarlı dəlillərdir.

Xoyrat – xoryat sözünün «xori» sözündən yaranması və yeni məna çaları kəsb etməsi, yəni bayatı mənasında işlənməsi həm mümkün, həm də ağılabatandır.

Dilçilik elmindən məlumdur ki, hər hansı bir dildə məxsusi mənanı ifadə etmək üçün yaranan söz vaxt keçdikcə başqa mənalar da kəsb edir.

Kərkük dolaylarında xoyrat yerinə «qoşma» və ya «beyt» termini də işlənir. Əta Tərzibaşı bu münasibətlə yazır:

«Bəzi yazma məcmuələrdə (cüng) xoyrat və mani qarşılığında «həqiqət» sözü keçdiyi

kimi, bəzi şairlərimiz bunun yerinə «qoşma» terminini kullanmışdır. Ayrıca, xalq arasında əskidən bəzən «beyt» sözü keçirdi. Bunu, xalqın, ümumiyyətlə, şeir qarşılığında hələ də qullandığını bilməkdəyiz»¹.

Bu, alimlərimizin fikrini doğruldu. Onlar iddia edirlər ki, qoşma, gəraylı, təcnis baya-tıdan yaranmışdır. İlk vaxtlar bayatı kimi bir bənd olan bu şeir formaları təkamül yolu keçərək sonralar üç bənd olmuşlar².

Elə bunu təcnişlərin eyni ilə xoyratlar kimi cinas qafiyəli olması da təsdiq edir.

Mani sözünün etimologiyasına gəlincə, hər şeydən əvvəl, demək lazımdır ki, bu söz həm mani, həm də maani kimi tələffüz edilir.

Bir çox tədqiqatçılar maninin ərəbcə «mana» sözünün cəmi «məani»dən alındığını söyləmişlər³.

Maraqlıdır ki, «mani» termini vaxtilə bizdə də işlənmişdir. 1925-ci ildə Bakıda çap olunan

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.40.

² **Namazov Qara.** Azərbaycan aşıq sənəti. Bakı, «Yazıçı», 1984, s.40.

³ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.55.

«Bayatılar» kitabındakı fikirlər dediklərimizi təsdiq edir: «Toplamış olduğumuz nümunələrin «bayatı və mani» qismindən sadə material olaraq bu kitabçanın nəşrinə qərar verdik... Kitabçada bulunan bayatı və manilər mərhum Mirzə Məhəmməd, şair Abdulla Şaiq və müəllimə Şəfiqə xanım Əfəndizadə yoldaşların toplamış olduğu materiallardan götürülmüşdür»¹.

Manilər bir çox xüsusiyyətlərinə görə xoyratlardan fərqlənirlər. Əsas fərqləndirici cəhət odur ki, xoyrat və manilər həm forma, həm də məzmunca fərqlənirlər. Forma baxımından manilərin bütün misraları yeddi hecalı olduğu halda, xoyratların birinci misrası kəm-hecalı, yəni üç, dörd və ya beş hecalı olur.

Təkcə onu demək kifayətdir ki, Əta Tərzibaşının kitabına daxil edilən 950 cinaslı xoyratın 60-dan çoxunun birinci sətri beş hecalıdır².

Məsələn:

*Yüz aya dəgər,
Hüsniöv yüz aya dəgər.*

¹ Bayatılar. Bakı, 1925, s.3-4.

² **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.297-410.

*Ay var, bir günə dəgməz,
Gün var yüz aya dəgər.*

Xoyrat və manilər məzmununa görə də fərqlənirlər. Bu baxımdan Əta Tərzibaşının fikri maraqlı doğurur: «Gəncliyin ehtiraslarını tərənnüm edən bəsit dördlülklərə mani, sənət qavramı olqun və üstün olanlara da xoyrat adı vermək yerində olur»¹.

Xoyratlardan fərqli olaraq manilərə musiqi bəstələnir və onlar müəyyən döndərmələrlə – nəqəratla birlikdə xorla oxuna bilir.

Xoyratla manini fərqləndirən başlıca amillərdən biri də xoyratların həmişə cinaslı, manilərin isə adi qafiyəli olmasıdır. Lakin bu o demək deyildir ki, manilər arasında cinaslılara təsadüf edilmir. Az da olsa cinaslı manilərə də rast gəlinir:

*Sona göldə bir üzdü,
Bir çalxandı, bir üzdü,
Üzün qoy üzüm üstə
Görən desin bir üzdü.*

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.60.

Kərkük manilərində hecaların misralar üzrə daxili bölgü, ritm və ölçü baxımından nəzərdən keçirilərək on üç şəkli üzə çıxarılmışdır.

Misraları 3+2+2; 2+2+3; 2+3+2; 3+1+3; 3+4; 1+2+2+2; 2+2+1+2; 2+1+4; 1+2+4; 2+1+2+2; 4+2+1; 2+2+2+1; 1+2+3+1 olanlar. Əvvəlki yeddi bölgüyə aid manilər lap çoxdur. Misralarda hecaların bölgüsü 1+2+3+1 olan isə təkcə aşağıdakı manidir:

*Sən mənim mürşüdüm, yar,
Aç qoynun, üşüdüm, yar.
Dərd söylə, can deyim mən,
Bir səsin eşidim, yar.*

Burada hecaların bölgüsü, daha doğrusu, qruplaşması etibarlı ilə fərqlənən hər bir maniyə aid bir misal verməklə kifayətlənəcəyik.

Misraları 3+2+2 və 2+2+3 şəklində olanlar:

*Bağçayam, baram sənə,
Heyvayam, naram sənə.
Könlün fikir çəkməsin,
Ölincə yaram sənə.*

*Yağış yağar göllərə,
Bülbül qonar güllərə.*

*Mənim vəfasız yarım,
Salıb məni çöllərə.*

Misraları 3+1+3 və 3+4 şəklində olanlar:

*Divara daş qoymuşam,
Uğrunda baş qoymuşam.
Gözlərimdən qan gəlir,
Adını yaş qoymuşam*

*Əkinim əkiliri,
Sünbülüm tökülürü.
Zülfündən bir tel göndər,
Kəfənim tikiliri.*

Misraları 1+2+2+2 və 2+2+1+2 şəklində olanlar:

*Ay çıxdı bədir Allah,
Can dosta nəzir, Allah.
Ya canım cana yetir,
Ya cana səbir, Allah.*

*Qaşın-gözün zil kimin,
Titrər qızılgül kimin.
Qapında abdal oldum,
Alıb-satma qul kimin.*

Misraları 2+1+4 və 1+2+4 şəklində olanlar:

*Bağca bar üstünədi,
Heyvə nar üstünədi.
Bu zamanın xoyratı
Hansı yar üstünədi?*

*Çöl yerin seyranıyam,
Yar boyun heyranıyam.
Hansı yoldan gəlibsən
O yolun qurbanıyam.*

Misraları 2+3+2 və 4+2+1 şəklində olanlar:

*Oğlan yaylığın hanı?
Durmaz barmağım qanı.
Mənim sevdiğim sənsən
Sənin sevdiğin hanı?*

*Bülbülümün bağı yox,
Kəkligimin dağı yox.
O günnən sən gedibsən
Ürəgimin yağı yox.*

Misraları 2+2+2+1 və 2+1+2+2 şəklində olanlar:

*Dağlar duman oldu, gəl,
Halım yaman oldu, gəl.*

*Aylara vədə verdin,
İllər tamam oldu, gəl.*

*Kabab köz evin yıxar,
Sürmə göz evin yıxar.
Bir can, bir canı sevsə,
Axır öz evin yıxar.*

Əta Tərzibaşı bu məsələyə öz münasibətini bildirmişdir:

«Xoyrat və manilərin vəzni, ümumiyyətlə, $4+3=7$ və $3+4=7$ düzülüşünə girməklə bərabər, bəzən $2+5=7$ və $5+2=7$ biçimində də bilinməkdədir»¹.

Tədqiqatçının birinci misrası kəmhəcalı olan xoyratları misralar üzrə heca bölgüsünə görə qruplaşdırmağa təşəbbüs göstərməsinin yanlış olduğunu qeyd etməklə bərabər, manilər üzrə yuxarıda verdiyimiz bölgünü musiqiyə yatımlılıq, musiqi ahənginə uyğunluq baxımından nəzərdən keçirsək, manilərdəki bu daxili bölgü, ritm və ölçünün mahnı yaradıcılığında böyük əhəmiyyəti olduğunu

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.63.

görmək o qədər də çətin olmaz. Çünki əksər türkdilli xalqların şifahi xalq poeziyasında olduğu kimi, İraq-türkman şifahi xalq poeziyasında da şeir misralarının bölgülərə ayrılması, alliterasiya, qafiyə və musiqili vurğu ritm yaradan əsas vasitədir.

Azərbaycan, o cümlədən də İraq-türkman xalq poeziyasında işlənən heca bölgüləri zəngin və rəngarəngdir.

Bayatı və manilərin birinci beytinin hər iki misrasında paralel tərkiblərin, bölüşdürücü bağlayıcıların və ya bağlayıcı funksiyasında işlənən say və əvəzliliklərin çox mühüm ritmik rol və emosional təsirindən də söz açmaq olar:

*Bağçayam, baram sənə,
Heyvayam, naram sənə.*

* * *

*Nə qardaş ol, nə sirdaş,
Özün ögənə könül.*

* * *

*Bu günün adamınnan,
Nə küs, nə inci, baba.*

* * *

*Həyatın sonu ölüm,
İstər ağla, istər gül.*

* * *

*Həm təbibdi, həm məlhəm,
Şirin əhbab, şirin dil.*

* * *

*Bir sabah gəl, bir axşam,
Bir də günortaçağı.*

* * *

*Nə balda, nə şəkərdə,
Bulunmaz bala dadı.*

* * *

*Bülbül gülün itirib,
Gah çağırar, gah ağlar.*

* * *

*Kim əkdi, kim becərdi,
Kim oldu bağ sahibi və s.*

Heç şübhəsiz, bu səbəbdəndir ki, Azərbaycanca da, İraq-türkman ellərində də bəstəkarlar böyük məmnuniyyətlə bayatılara musiqi bəstələyir, müğənnilər onları böyük həvəslə ifa edirlər. O da maraqlıdır ki, hər

hansı bir xalq mahnısını nəzərdən keçirsək, Azərbaycanda olduğu kimi, o mahnının ya özünün, ya da döndərməsinin ancaq manidən – bayatıdan ibarət olduğunu görəcəyik. Beləliklə, bayatlar bir yandan milli musiqinin, poeziyanın inkişafına təkan verir, digər tərəfdən də musiqi bayatının sözləri ilə birləşərək onun təsir gücünü artırır. Musiqi qoşularaq oxunan bayatlar xalq poeziya xəzinəsinin ən qiymətli incilərinə çevrilirlər.

Hamı tərəfindən sevilən, xalq arasında geniş yayılan manilər İraq-türkman folklorunda dastan yaradıcılığına da təkan vermişdir. Manilər üzərində qurulan «Arzu-Qəmbər» dastanı dediklərimizə sübutdur.

Xoyrat və manilər üzərində tədqiqat apararkən bir yandan bu kamil sənət abidəsinin, onu yaradanların adət-ənənəsini, dünənini, bu gününü məişətini etnoqrafiyasını, dünya görüşünü, bədii təfəkkürünü öyrənmək yolunda əvəzsiz xəzinə olduğu qənaətinə gəliрсən, digər tərəfdən də M.Təhmasibin «Xoyratlar bizim bayatılarla tamamilə eyniyət təşkil edir, onlardan heç nə ilə fərqlənmir... bunların hamısı eyni təxəyyülün, eyni

təfəkkürün məhsuludur»¹ fikrinə şərik çıxırsan.

Əta Tərzibaşının tədqiqatlarını nəzərdən keçirdikcə istər-istəməz «Nə yaxşı ki, xalqın ellikcə yaratdığı mənəvi sərvət üçün bağlı qapılar yoxdur» – deyə fikirləşir və təskinlik tapırsan. Həqiqətən də, nə bağlı qapılar, nə illər mənəvi ayrılığa gətirib çıxara bilməmiş, cismani ayrılıqla kifayətlənməli olmuşlar. İndinin özündə belə bu yaxınlıq, bu doğmalıq yaddaşlardan silinməyib. M.Həkimovun Azərbaycanın Qazax rayon sakinləri, ərəb dilini yaxşı bilən yüz on yaşlı Bəhmən baba və yüz beş yaşlı Ayişə nənədən topladığı bayatılar dediyimizə dayaq olur:

*Ta İraqa,
Yol gedir ta İraqa.
Dost dostun qədrin bilməz,
Düşməsə ta iraqa².*

*Rum mənəm, İraq mənəm,
Bu yanan çıraq mənəm.*

¹ «Azərbaycan» jurnalı, №2, 1969, s.201-202.

² **Həkimov Mürsəl.** Folklorlardan çöl materialları toplusu (bayatılar) üzrə metodik iş. Bakı, 1982, s.23.

*Qultək allərə düşdüm,
Vətəndən iraq mənəm¹.*

İraq türkmənlərinin yaşadığı Məndəli qə-
səbəsi ilə bağlı bayatı və xoyratların səsleşməsi
də bu doğmalıqdan söz açır:

*Əzizim Məndəlidən,
Mən Məcnun, Məndəlidən.
Ay ellər, Leylimə bax,
Küsübdü mən dəlidən².*

(Azərbaycan)

*Məndəlidən;
Gül gələr Məndəlidən.
Bu vəfasız yara bax,
Küsübdü mən dəlidən³.*

(Kərkük)

Bir çox xoyrat və bayatılar eyni dastanlar-
dan, eyni qəhrəmanlardan, eyni toponimlər-

¹ **Həkimov Mürsəl.** Azərbaycan aşığı ədəbiyyatı. Bakı, «Ya-
zıçı», 1983, s.167.

² **Həkimov Mürsəl.** Folklordan çöl materialları toplusu
(bayatılar) üzrə metodik iş. Bakı, 1982, s.23.

³ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul,
1975, s.365.

dən söhbət açır. Aşağıdakı bayatılar Əta Tərzibaşının kitabından götürülmüşdür:

*Gənc Əlidi,
Bir qolu qönçəlidi.
Harda bir qərib görsən,
Elə bil gəncəlidi.*

*Bağdad yolu Gəncədi,
Gülü pəncə-pəncədi.
Demə sizdən irəğam,
Bu sevda ölüncədi¹.*

Saysız-hesabsız bayatılarda Bağdad, Fərat, İraq, Məndəli, xoyratlarda isə Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan və s. kimi coğrafi adlara rast gəldikcə yazıçı Elçinin sözləri göz önünə gəlir:

«Bu coğrafi adlar bu gün xalq ədəbiyyatında rəmzi məna daşımağa başlayıb. Nisgillə dolu olan bu sözlərdə əlçatmazlıq, ünyetməzlik var. Ayrılığın ağrısı, acısı var»².

Kərküklü folklorşünas Əta Tərzibaşı da bu məsələyə öz münasibətini bildirmişdir: «Bizim

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.114, 453.

² **Elçin.** Mən səndən ayrılmazdım. Bax: «Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti», Bakı, 20.01.1987.

xoyrat və manilərimizin ilgisi, ən yaxın olanı mühəqqəq ki, azəri olanlardır»¹.

Doğrudur, Əta Tərzibaşı xoyratın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türkman dövlətləri zamanı İraqın türkman bölgələrində yaranıb Türkiyə və İranın şimalında əhalisi türkman olan Təbriz və əhalisinin əksəriyyəti türkman olub, azəri və ya azərbaycanlı adlanan Sovet Azərbaycanına yayıldığını qeyd edir².

Bununla belə, əsas odur ki, Əta Tərzibaşı xoyrat, bayatı və maniləri ortaqlı sayır.

Xalqın ictimai həyatının bütün sahələrinə sirayət edən, onun mənəviyyatını, dünyagörüşünü, bəşəri duyğularını göstərən, hiss və həyəcanını, sevinc və möhnətini, gərdişə münasibətini, sevgi-məhəbbət və nifrətini, həyat və mühitə münasibətini, arzu və istəyini, həyat eşqi – yaşamaq həvəsini, intizar və həsrətini, daxili aləmini, mübarizə və dözümlünü, xoşbəxtlik və ləyaqətini, inam və etiqadını, ar-namus və qeyrətini, hünər və şücaətini,

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. I cild, Bağdad, 1955, s.140; İstanbul nəşri, 1975, s.40.

² «Qardaşlıq» dərgisi, №5, Bağdad, 1962.

saf əməl və vicdanını, təmiz adını, zülm-zorakılıq və haqsızlığa qarşı mübarizəsini, ah-nalə, üzüntü-nigarançılıq və iztirabını, vəfa-sədaqət və etibarını, əzab-əziyyətini, vətənə, xalqa bağlılığını, vətən torpağının toxunulmazlığı, müqəddəsliyini, vətən həsrətini, ayrılıq-hicran və fərağını, yad el – qürbət hislərini, mərdlik və igidliyini, insanpərvərliyini, insana münasibətini, şikayət və narazılığını, qəzəb və hiddətini, ümid və arzularını, əməyə-zəhmətə münasibətini, sayıb-sayıлмаğını, güngüzəranını, bəxt-tale, yoxsulluq və ehtiyacdan umu-küsü və giley-güzarını, iftixar, məğrurluq, dostluq, iradə, nikbinlik hislərini, təsəlli və nisgilini, ağrı-acılarını, sıxıntısını, tənə-qaxac, məzəmmət və töhmətini, öyüd-nəsihət və hikmətini, həyat təcrübəsini, ailə-məişət münasibətlərini və s. poeziyanın sehrkar dililə ifadə edən ölümsüz xoyrat və manilər İraq-türkman folklorunun çələngidir.

İraq-türkman xoyratlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də əksər xoyratlarda misralar arasında məna bağlılığının olmasıdır. Əta Tərzibaşı bu münasibətlə yazır: «Xoyrat

və manilərimizin başlıca vəzifələrindən biri də bunların ən çox qanadları arasında məna bağlılığının mövcudluğudur»¹.

Tədqiqatçının müqayisə üçün verdiyi xoyrat və manilərdə misralar arasındakı bağlılıq göz qabağındadır:

*Dolandı gün;
Döndü gün, dolandı gün.
Mən sənə daldalandım
Sənə də dolandı gün.*

*Avçılar av tutmasın,
Çaxmağı qav tutmasın.
Səni vuran avçının
Qolları yay tutmasın.*

Əta Tərzibaşı xoyrat, mani və bayatıları misralararası məna bağlılığı baxımından müqayisə edərək başqa bir münasibətlə yazmışdır: «Xoyrat qanadları arasında məna bağlılığının mövcudiyyəti haqqında ilk dəfə olaraq tərəfimizdən irəli sürülən görüşü doğru

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri, İstanbul, 1975, s.41.

bulan azərbaycanlı professor M.Təhmasib azəri bayatıları üçün də bunu eynən qəbul etməkdədir ki, bu baxımdan Kərkük xoyratları və Azərbaycan bayatılarının bir-birindən ayrılmadığını önə sürür»¹.

Həqiqət naminə demək lazımdır ki, bayatılarda sətirlər arasında məna bağlılığının olduğuna biz hələ 1943-cü ildə M.Təhmasibin çapına müvəffəq olduğu «Bayatılar» kitabına yazıçı Mehdi Hüseynin yazdığı sanballı giriş məqaləsində təsadüf edirik: «Elə bayatılar var ki, yaradıcının məharətindən asılı olaraq sətirlər arasındakı əlaqə son dərəcə sənətkaranə gözlənilmişdir:

*Əzizim, aydın olsun,
Ay doğsun, aydın olsun.
Gəl yardan xəbər verim,
Gözlərin aydın olsun –*

deyərkən, Ayın doğması ilə şad xəbər arasındakı əlaqə olduqca üzvi və təbiidir. Lakin hər vaxt belə olmur:

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri, İstanbul, 1975, s.74.

*Mən aşiqəm, ya xannan,
Ya sultannan, ya xannan.
Bir dəstə gül olaydım,
Asılaydım yaxannan.*

Burada birinci hissə ilə ikinci hissə arasındakı əlaqə çox uzaqdır. Lakin ən yaxşı bayatılar üçün birinci təsadüf daha xarakterikdir»¹.

Doğrudur, Əta Tərzibaşı da bütün xoyrat və manilərin misraları arasında məna bağlılığı olduğunu təsdiq etmir. Əksinə, tədqiqatçı «bununla bərabər qanadları arasında məna bağlılığı bulunmayan xoyrat və manilərimiz də yox deyildir» qənaətinə gəlir².

Təəssüflə qeyd etməli oluruq ki, son vaxtlara qədər əksər tədqiqatçılarımız bayatı-xoyrat və manilərin birinci və ikinci misralarının, ümumiyyətlə, formal xarakter daşdığını və sonrakı iki misradakı fikir üçün bir növ zəmin hazırladığını qeyd edirdilər.

Buna görə də Əta Tərzibaşının qənaətinə haqq qazandırılmalı oluruq.

¹ Bayatılar. Bakı, 1943, s.16.

² **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.41

Elə buradaca göstərmək lazımdır ki, bəzi bayatların çap variantında misralar arasında məna bağlılığının olmamasında, onların qeyri-mükəmməl səviyyəyə endirilməsində tədqiqatçıların diqqətsizliyi və eləcə də bəzilərinin naşılığı az rol oynamamışdır:

*Əzizi, gör dügünü,
Sinəmdə gör dügünü.
Könül sevdiğin istər,
Göz istər gördüğünü.
Namərdə söz əglənməz,
Mərd deməz gördüğünü –*

altılığının ilk iki misrasını

*Əzizi gördü günü
Sinəmdə gör dügünü –*

kimi vermişlər¹ ki, bu da, əslində, müəllifin: «Əzizi, düyünə bax, sinəmdəki düyünə bax» fikrinin təhrif edilməsinə, misralar arasında məna bağlılığının pozulmasına gətirib çıxarmışdır.

Əta Tərzibaşı yazır ki, bu kamil sənət əsərlərinin bir çoxunda ilk iki misra, sonrakı

¹ Bayatılar. Bakı, «Elm», 1972, s.33.

iki misrada veriləcək poetik fikri fəlsəfi və məna cəhətdən qüvvətləndirmək üçün zəmin yaradırsa da, birinci və ikinci xoyratda olduğu kimi, misralar arasında bağlılıq aydınca hiss edilir:

*Qanad ağlar,
Ox titrər, qanad ağlar.
Ovum yaralı getdi
Boyandı qana dağlar.*

*Fələyin işi düşsün,
Yaydan kirişi düşsün.
Fələyin də bizimtək
Namərdə işi düşsün.*

Başqa qisim xoyrat və manilərdə isə bütün misralar ayrıca məzmunu malik olur. Üçüncü manidən göründüyü kimi, hətta birinci və ikinci misralar sonrakı misralardan daha dərin fəlsəfi əhəmiyyət kəsb edir:

*Əkmə bitmiyən yərə,
Can ver itmiyən yərə.
Ayaqlar necə varsın,
Könül getmiyən yərə.*

*Səhərin vaxtı keçdi,
Bir ulduz axdı keçdi.
Dünya bir pəncərədi
Hər gələn baxdı, keçdi.*

Çox geniş əhatə qüvvəsinə malik olan dördüncü nümunədə isə xalqın əsrlərlə topladığı həyat təcrübəsinin nəticəsi «Bir ulduz axdı, keçdi», yəni ulduzun axması ilə «dünyadan bir nəfər köçdü» inamı və dərin fəlsəfi məna – «Dünya bir pəncərədi, hər gələn baxdı, keçdi» çulğaşır. Burada misralar bir-biri ilə sıx vəhdət təşkil edir ki, onu yaradan sənətkarın ecazkar qüdrəti sayəsində kamil sənət nümunəsi səviyyəsinə qalxır.

İraq-türkman folklorunda, sözün həqiqi mənasında, xalq poeziyasının zirvəsi, onun şah əsəri hesab olunan xoyrat və manilər xalqın bədii-estetik tərbiyəsində müstəsna rol oynayır, mənəvi qidaya çevrilir. Təkcə onu demək lazımdır ki, əsl ilham məhsulu olan bu incilərə münasibət əsrlər öncə olduğu kimi qalır. Şeir yazmağa başlayan gəncin ilk qələm təcrübəsi xoyrat və mani olduğu kimi, yaşlı şairlər də fəlsəfi fikirlərini izhar etmək

üçün bu janra müraciət edirlər. Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatına bu mövqedən yanaşma onların əsl sənətkar olmalarına dəlalət edir. Bunu biz Hicri Dədə, Məhəmməd Sadiq, Mustafa Göğqaya, Osman Məzlum və başqa şairlərdə də görürük.

Osman Məzlumun yazdığı 359 xoyratın ayrıca kitab şəklində buraxılması dediklərimizi təsdiqləyir¹.

Bu baxımdan tədqiqatçı Əta Tərzibaşının sözləri yerinə düşür: «Bu tərzdə şeirlər yazan əski xalq şairləri bulunduğu kimi, bu gün daha xoyrat və mani dörtlükləri biçimində şeir yazan çoxdur. Hətta yeni nəsil – gənc türkman şairlərinin şeirə mani yazmaqla başladıklarını söyləmək yerində olur»².

Demək lazımdır ki, gənc şairi əsl və geniş poeziya aləminə aparan yeganə yol «xoyrat və mani» yoludur. Bu yoldan yan keçib poeziya aləminə gələn, demək olar ki, yoxdur. İndinin özündə belə «Qardaşlıq» dərgisində, eləcə də son vaxtlara qədər çıxan həftəlik

¹ Osman Məzlum. Xoyratlar. Bağdad, 1975.

² Əta Tərzibaşı. Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.14.

«Yurd» qəzetində şairlərin xoyrat və maniləri yer alır. Adlı-sanlı şairlər belə fəlsəfi və siyasi məzmunlu şeirlər yazır, bununla fəxr edirlər. Maraqlıdır ki, Əta Tərzibaşı

*Gülə naz;
Bülbül eylər gülə naz.
Girdim dost bağçasına
Ağlayan çox, gülən az –*

bayatısını dahi Füzuliyə aid edir¹.

Əta Tərzibaşı Nəsimi, Füzuli, Xətai, Yunis Əmrə, Abdul Qadir Marağayi və başqa klassik şairlərin də bayatı yazdıqlarını və onların bu baxımdan da özlərindən sonra gələn bir çox şair və el sənətkarlarına qüvvətli təsirindən söz açır².

Hələ Nəsimidən də əvvəl yazıb-yaratmış Cəlaləddin Ruminin:

*Keçginən oğlan, hey bizə gəlgil,
Dağdan en, dağdan hey, düzə gəlgil.
Ay bəgi sənsən, Gün bəgi sənsən
Biməzə gəlmə, baməzə gəlgil –*

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.112.

² **Əta Tərzibaşı.** Göstərilən əsər, s.78-81.

şeir parçasının Əta Tərzibaşı Kərkük çevrəsində məşhur olan:

*Səhər olsun biza gəl,
Qırmızı gey, gözə gəl.
Bir əlin dolu badə,
Bir əlində məzə gəl –*

dördlüyü ilə yaxınlığından da danışır. Kim bilir, bəlkə də, şairin yuxarıda göstərdiyimiz unudulmaz şeir parçasının yaranmasına bu gözəl bayatı təsir etmişdir. Unutmaq olmaz ki, dünyanın bütün qüdrətli sənətkarlarının əbədi yaşamaq hüququ qazanmış elə bir əsəri tapılmaz ki, qidasını xalq yaradıcılığının qaynar çeşməsindən almasın.

M.C.Cəfərov təsadüfi yazmamışdır ki, istər klassik, istərsə də müasir şeirimizin ən yaxşı nümunələrinin sənətkarlıq baxımından hansı xəzinədən gəldiyini araşdırdıqda yenə gedib müdrik xalq yaradıcılığı xəzinəsinə çıxırıq¹.

Kərkük ellərində müasir şairlərin yaradıcılığına da xoyratların təsiri açıq-aydın görünməkdədir. Hətta cəsarətli axtarışlar yolu ilə gedən şairlər belə, xoyratlara laqeyd və

¹ «Azərbaycan» jurnalı, №11, 1955, s.145.

biganə qalmamışlar; ondan Azərbaycanda olduğu kimi, faydalanmışlar. Lakin yaşlı şairlər ictimai-siyasi məzmunlu xoyratlara üstünlük verdikləri halda, gənclər eşq-məhəbbəti tərənnüm edən xoyratlara daha çox meyil edirlər. Demək lazımdır ki, ictimai-siyasi məzmunlu xoyratlar poetik baxımdan ədəbi nümunələr səviyyəsinə yüksələ bilmiş, onların çoxu siyasi lirika adını qazanmışdır.

İraq-türkman ellərində şairlərin ellikcə xoyrat və mani yazdığını nəzərə alaraq Əta Tərzibaşı onları müəllifi məlum və naməlum olması baxımından iki yerə bölür. Tədqiqatçı onların «Anonim cinaslı xoyratlar», yəni müəllifi naməlum cinaslı xoyratlar, «Çağdaş cinaslı xoyratlar», yəni müəllifi məlum müasir cinaslı xoyratlar və eləcə də «Anonim cinassız manilər» və «Çağdaş cinassız manilər» adı altında qruplaşdırmışdır. Əta bəy qeyd edir ki, xoyrat və manilər arasında ən geniş yayılanları eşq-məhəbbətlə bağlı olanlardır. Divan ədəbiyyatında olduğu kimi, xoyrat və manilərdə də gözəlin boyu, gərdəni, köksü, qaşu, gözü, kirpiyi, üzü, beli, biləyi, yanağı, zülfü, dodağı və s. təşbih və bənzətmələrlə vəsf

olunur. Xoyrat və manilərdə gözəl aşağıdakı sözlərlə vəsf olunur: ağa, paşa, bəy, bəylər-bəyi, pəri, sənəm, ceyran, gül, açılmış nar gü-lü, könül quşu, qönçə ay, maral, qumru, gö-yərçin, cəllad, dini tərsə, gözəllər xəzinədarı, gözəllər sultanı, baba dövləti, ocaqda bir dənə.

Aşiq isə özünü miskin, məcnun, abdal, dərviş, qul, yetim, xəstə, yoxsul, düşkün, əsas (gecə qarovulçusu), boynu buruq qaz, bağ-bançı, bağgir, xidmətkar, büt-pərəst və s. sözlərlə təqdim edir. Gözlərini «bahar buludu»na bənzədir, könlünü «fənar», şüşə, kabab, illər xəstəsi, yetimlər əyləncəsi, miskinlər yurdu və s. adlandırır.

Gözəlin əzaları xoyrat və manilərdə belə təsvir edilir:

Boy – çinar, səlb ağacı (sərv), dal (budaq), əlif (qamətli) və s.

Üz (hüsn və camal da beləcə) – Ay, Gün, gül, güzgülü və s.

Göz – şahin, ceyran, xumar, qanədən, cadugər və s.

Qaş – qələm, xəncər, cəllad, yay, kaman, mil və s.

Kirpik – ox, neştər, qiyamət qoparan və s.

Yanaq – alma, gül şərabı, lalə, lalə dağı, qaymaq və s.

Sinə – cənnət bağı, bostan, qar, nişan (hə-dəf), taxt və s.

Zülf – kəmənd, şahmar, üz hasarı, əcəm ipəyi, sünbül və s.

Məmə – turunc, narınc, şamama, şəftəli, cənnət narı və s.

Ağız – bal, gül, gül şərabı.

Dil – xurma, nabat şəkəri, badam içi və s.

Gözəlin qəmzə və baxışı: maxmur, can alan, eşq qırğısı, yerışı də bəstə-asta qaz, yaltana-yaltana, yayxana-yayxana (sallana-sallana) gedən kimi sözlərlə vəsf edilir¹.

Çəkinmədən demək olar ki, xoyrat və manilər canlı poetik salnamə olmaq baxımından İraq-türkman folklorunu yaradıb-yaşadanların dünəni, bu günü, sabahıdır. Xalqın əbədi arzusunu ifadə edən lirik növün bu heyratəmiz inciləri bələkdən ömrünün sonuna qədər İraq türkmanlarının həmdəmi olur. Şübhəsiz buna görədir ki, vaxtilə Azərbay-

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.83-84.

canda olduğu kimi¹, Kərkük ellərində də hər münasibətdə, xüsusən də əyləncələrdə, toylarda, çöllərdə, xırmanlarda, yollarda, bazarda mal satarkən, dini bayramlarda, çayxanalarda, sini-zərf oyununda, yaslarda, uşağa layla çalarkən, sənət işlərini yerinə yetirərkən xoyrat və mani oxunur. Burada görkəmli xoyrat ustaları yetişirlər. Əta Tərzibaşı göstərir ki, xoyrat çağıranlar tez-tez xoyrat mərəkələrində qarşılaşırlar. Belə qarşılaşma «qənşərbəqənşər çağırma» və ya «qənşərin vermək» adlanır². Bu cür məclislərə çox vaxt çalğılı və içkili xoyrat məclisləri deyirlər. Məclislər saatlarla, bəzən də axşamdan səhərə kimi davam edir. «Qənşərbəqənşər çağırma» məclislərində çox vaxt bir neçə xoyrat çağıran müğənni iştirak edir. Müğənnilərin belə məclislərdə iştirak etməsi üçün bir neçə şərt vardır. Birinci şərt odur ki, müğənni deyişmə üçün şərt olan Müxalif, Kürdü, Bəşiri, Muçala, Yetimi, Yolçu, Nobatçı, Dəllihəsəni və s. xoyrat üsullarını

¹ **Hacıbəyov Üzeyir.** Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Yazıçı», 1985, s.188.

² **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.197.

bilsin. İkinci şərt odur ki, külli miqdarda xoyrat bilsin ki, rəqibin çağırdığı xoyrata müqabil xoyrat oxuya bilsin və tez məğlub olmasın. Elə xoyratlar seçə bilsin ki, təhqiranə olmasın. Hətta namərd, alçaq, düşkün və s. sözlər işlənən xoyratları oxumamağa çalışmalıdır ki, rəqib ondan da təhqiramiz xoyrat seçməsin. Doğrudur, hərdən dava düşür, təhqiredici xoyratlar çağırılır və hətta qarşısındakını tam susdurmaq üçün bədahətən xoyratlar da deyirlər (Azərbaycanda qocaman aşıqlar deyilərək bir-birini bağlamaq istəyəndə buna bənzər hadisələr olmuşdur). Bununla belə, məclisin başlaması, gedişi və nəhayəti, adətən, eyni olur. Məclisə toplaşanlar ondan mənəvi zövq alırlar. Məclis təqribən belə başlayır. Müğənnilərdən kimsə bu xoyratla özünə rəqib axtarır:

*Kabab yandı, köz istər,
Sürmə yandı, göz istər.
Göz gözə, gözüm gözə,
Usta durub söz istər.*

Müğənnilərdən biri onun cavabını verir:

*Kabab yandı, közün seç,
Sürmə yandı, gözün seç.*

Göz gözə, gözüm gözə,
Ustan gəldi, özün seç.

Ara get-gedə qızıdır. Xoyrat çağıranlar arasında pərtləşmə – bir-birini bərkə-boşa salma dövrü yaxınlaşır. Bu vaxt məclisdə iştirak edən başqa xoyrat çağıranlar hamısı birdən nəşəli bir bəstə – mahnı oxumağa başlayırlar. Xeyli beləcə davam edir, ayrı-ayrı müğənnilər qəlbə yatan bəstələr oxuyurlar. Sonra müğənnilərdən biri əlini qulağının dibinə qoyub uca səslə:

Ağır-ağır;
Addım at ağır-ağır.
Bəstəydən gecə bitməz,
İgid ol xoyrat çağır –

oxuyur və yenidən məclisin ahəngi dəyişir. Xoyratlaşma zamanı əməl olunması zəruri olan bir şərt də vardır. Məna bir yana, gərək cinaslar da bir-birinə uyğun gəlsin, məsələn:

Günahımı;
Bağışla günahımı.
Deyirlər gün tutulub,
Eşidib gün ahımı.

*Günahımnan;
Xudam, keç günahımnan.
Cigərdən bir ah çəksəm,
Tutular gün ahımnan.*

Təəssüf ki, xoyrat və manilərin xalq arasında daha geniş yayılmasına kömək edən bu adət yavaş-yavaş unudulmaqda və əvəzində səhnə və ya radiodan xoyrat söyləmək adətinə keçilməkdədir.

Kəsik bayatılarla – xoyratlarla belə deyişmə məclislərinin vaxtilə Azərbaycanda da geniş yayıldığından söz açmaq olar. «Kəmmisralı (kəmhəcalı – Q.P.) bayatı ənənəsi, bizcə təkcə bayatılarla deyişmə məclislərində uzun müddət yaşamışdır ki, bundan da məqsəd öz qafiyəsini – mövzusunu rəqibinə xəbər verməkdən, deyəcəyi bağlama bayatıları hansı qafiyə, hansı cinas üzərində quracağı barədə xəbərdarlıq etməkdən ibarət olmuşdur»¹.

İraq-türkman folklorunun çələnqi hesab olunan mani və xoyratlar öz zənginliyi ilə seçilir. Bu, təsadüfi deyildir. Lirik növün ən

¹ **Təhməsib M.** Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında. «Azərbaycan» jurnalı, №2, 1969, s.201.

geniş yayılan bu janrı üzərində xalq can qoymuş, «bu əsərlərin üzərində əsrlər boyunca müştərək olaraq bir el çalışmışdır.

Xalq kütləsinin bədii zövqünü oxşayan, təşbeh və məcazlarla zəngin olan, nəsildən nəslə keçən, yaşayan, onu yaradan xalqı əbədi yaşadan, xalq istedadının bu yığcam və müdrik nümunələri elə sənət abidəsi, elə təfəkkür məhsuludur ki, zaman keçdikcə dəyər-qiyəti daha da artacaq, «həssas qulaq onlarda qəlbimizə munis olan çox şey duyacaq, həssas ürək bu nadir inciləri yaradan xalqın dühasına dərin minnətdarlıq hissilə çırpınacaqdır»¹.

Xoyrat və manilərin sənətkarlıq və üslub xüsusiyyətlərini, dilinin səlisliyini, dərin mənasını dərk etdikcə onların əsl ilhamın, yüksək bədii təfəkkürün məhsulu olduğunu duymaq asanlaşır... Buradakı zəriflik, incəlik onu yaradanların nə qədər incə və zərif zövqə, bəşəri hislərə, duyğulara malik olduğunu əyani şəkildə göstərir.

Əta Tərzibaşı xoyrat və maniləri tədqiq edərkən maraqlı bir məsələ ilə üzləşir. Vəzn,

¹ Kərkük bayatıları. Bakı, «Azərənşir», 1968, s.24.

qafiyə, cinas baxımından xoyrata oxşayan bir dördlüyü göstərir:

*Ya qanı;
Ver muradım, ya qanı.
Dəryadan bir quş uçdu,
Nə əti var, nə qanı.*

– və deyir: «Tapmacaya gəlincə bunu xalq ədəbiyyatının daha çox folklor araşdırmalarının ümumi sahəsində müətlə etmək gərəkdir¹.

İraqlı tədqiqatçı Süphi Saatçı isə doğru olaraq «Mənzum tapmacaların bir qismi mani və xoyrat şəklində olurlar» desə də, Əta Tərzibaşının yolu ilə gedərək bunların müəyyən bir janr – «bayatı-tapmaca» janrını əmələ gətirdiyini görməmiş, onları adi tapmacalar arasında vermişdir. Bununla belə tədqiqatçının bu cür tapmacalarla əlaqədar dediyi: «Şeiriyyət güclü olan tapmacaların uzun illər hafizələrdə yaşaması da bundadır»².

Təbiət və cəmiyyət hadisələrinin, real varlıqların və s. şairanə təsvirini əks etdirən,

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.91.

² **Süphi Saatçı.** Kərkük cocuq folkloru. İstanbul, 1984, s. 57.

formaca bayatı və qıfılbəndlərə oxşayan, lakin icra yeri və icra tərzinə, «üslubu, şeiriyəti, ifadə etdiyi məcazi mənasına» görə onlardan fərqlənən «bayatı-tapmaca»lar Azərbaycan folklorunda da lirik növün ayrıca janrı kimi tədqiq olunmamışdır.

Onlar gah tapmaca, gah bayatı, gah, cinaslı bayatlar, gah bağlama bayatı, gah tapmaca bağlama, gah da qıfılbənd bayatı adı altında verilmişlər. Həqiqətə yaxınlaşan professor Vaqif Vəliyev olmuşdur. Folklorşünas alim

*Buz bağlar;
Qışda çaylar buz bağlar.
Aşiq bir hikmət görüb,
Od içində buz bağlar.
(Bişmiş südüün qaymağı) –*

«bayatı-tapmaca»ları misal gətirərək yazmışdır: «Bizə belə gəlir ki, tapmacaları bağlama-bayatı adlandırmaq olmaz. Çünki onların cavabı şeirlə, bayatı şəklində yoxdur»¹.

Lakin bu zəhmətkeş alim də folklorşünaslığımızda «bayatı-tapmaca» janrının olduğunu görməmişdir.

¹ Vəliyev Vaqif. Qaynar söz çeşməsi. Bakı, «Yazıcı», 1981, s. 144.

İraq-türkman ellərində «bayatı-tapmaca»lar qədərincədir.

*Lələm elin aşına,
El toplaşar başına.
Əli yox, ayağı yox,
Gedər əkin başına.*

(Su)

*Gözəl mənnən nar istər,
Bağım yoxdu, bar istər.
Əkilməmiş bostannan,
Toxumsuz xiyar istər.*

(Dombalan)

İctimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən «bayatı-tapmaca»larda xalq düşüncə və mühakiməsini, ictimai varlığa münasibətini bədii şəkildə əks etdirən, dil səlisliyi, məna kəsəri ilə seçilən forma axtarib tapmağa çalışmış və beləliklə, şifahi xalq ədəbiyyatının lirik növünün «bayatı-tapmaca» janrı meydana gəlmişdir. Bu, daha təkmil sənətə meyilin təbii nəticəsidir.

Xalq yaradıcılığı prosesində özünü göstərən, bir janrdan başqa janrın meydana gəl-

məsinə qeyri xalqların folklorunda da təsadüf edilməsi¹, nağıllardan dastanların, bayatılardan layla, oxşama, ağı-sazlamaq və s. janrların yaranması da deyilənlərə dayaq olur.

Qoy oxucu və tədqiqatçılar təvazökarlıqdan kənar saymasınlar, «Bayatı-tapmaca»ları folklorşünaslığımızda üzə çıxararaq bir janr kimi biz tədqiq etmişik².

¹ Baskakov N.A. Türk dilləri (rusca). Moskva, 1960, s. 87.

² Paşayev Qəzənfər. İraq-türkman folkloru. Bakı, «Yazıçı», 1992, s. 110-114.

III FƏSİL

XALQ HAVALARI

Əsrlərdən əsrlərə, nəsillərdən nəsillərə yadigar qalan, əmanət olan, musiqi ilə xalq poeziyasının vəhdətindən yaranan, lirik növün aparıcı janrlarından olan xalq havaları İraq-türkmən folklorunda xalqın mənəvi mədəniyyəti, həyat tərzini, məişəti, keçmişi, bu günü və eləcə də xalq dilinin qorunub saxlanması, zənginləşməsi, gözəlləşməsi yolunda əvəzsiz xəzinədir.

Onların tədqiqi bir yana, toplanıb yazılması da son vaxtlara qədər arzuolunan səviyyədə deyildi. Doğrudur, indi bu sahədə ürəkaçan işlər görülməyə başlanmışdır. Prof. Dr. Mahir Naqibin¹, prof. Dr. Süphi Saatçının², Dr. Şəm-

¹ **Mahir Naqib.** Kərkük xalq musiqisinin təsnif və təhlili. Ankara, 1991.

² **Süphi Saatçı.** Kərkükdən dərlənən olay türküləri. İstanbul, 1993, 83 səh; Kərkükün səsi. Əbdülvahid Küzəçioğlu. İstanbul, 2012, 100 səh.

səddin Küzəçinin¹, eləcə də türk musiqişünası Salih Turanın² əsərləri çap olunaraq oxucu və tədqiqatçıların ixtiyarına verilmişdir. Bununla belə, deməliyəm ki, İraq-türkman xalq havalalarının toplanması, poetik mətnlərinin tədqiqi və çapı görkəmli folklorşünas alim Əta Tərzibaşının adı ilə bağlıdır. Onun «Kərkük havaları» kitabı mükəmməl tədqiqat əsəridir. Bu dəyərli əsər İraqda (Bağdad, 1961, 168 səh.) və Türkiyədə (İstanbul, 1980, 272 səh.) böyük tirajla çap olunmuşdur. Əta Tərzibaşı bu qiymətli kitabının giriş məqaləsində Kərkük havalalarını qırıq və ya qısa havalalar və uzun havalalar adı altında qruplaşdırmışdır.

Tədqiqatçı qısa havalalar sırasına bəstə (xalq türküsü), tənzilə (dini türkü və şərqi), şərqi (marş və bənzəri); halay və oyun havalalarını daxil etmişdir. Uzun havalalar sırasına isə muğamlar, xoyrat havaları, divan-urfa, qəzəl, aşiq havaları, Kərəm havası, sazlamaq (ağılar), laylalar daxil edilmişdir.

¹ **Şəmsəddin Küzəçi.** Kərkükün əfsanə səsi Əbdülvahid Küzəçi (notlar və disklərlə). Ankara, 2012, 416 səh.

² **Salih Turhan.** İraq-türkman havaları (notlar və disklərlə). Ankara, 2012, 696 səh.

Göründüyü kimi, yuxarıda göstərilənlərin hamısını xalq havası kimi qəbul etmək doğru olmazdı. Bundan əlavə, Əta Tərzibaşının toxunmadığı xalq mərasim nəğmələri də çoxdur. Lakin biz burada yalnız ustadın tədqiq etdiyi xoyrat üsulları, eləcə də xalq türküləri və onların poetik mətnlərini nəzərdən keçirəcəyik.

XOYRAT ÜSULLARI. Əta Tərzibaşı qeyd edir ki, xoyrat üsulları xoyratlarla oxunduğuna görə xoyrat havaları və ya xoyrat üsulu adı ilə tanınan, yüngül, sadə və yığcam olan, musiqi ahənginə uyğun gələn, hamı tərəfindən sevilən, xalq arasında geniş yayılan lirik janrdır.

Kərkük ellərində iyirmidən artıq xoyrat üsulu vardır: «Bəşiri», «Nobatçı», «Müxalif», «Muçala», «Yetimi», «Ömərqələ», «Malalla», «Şərifə», «Yolçu», «Əhməd dayı», «Kəsük», «Ağam-ağam», «Qarabağı» və ya «Qarabağlı», «Əydələ», «İskəndəri», «Bayat», «Kürdü», «Misgini», «Dəllihəsəni», «Mazan», «Matar», «Kəsük Matar», «Atıcı» və s.

Xalqın musiqi mədəniyyəti ilə sıx bağlı olan xoyrat havalarında bir və ya bir neçə xoyratdan və **miyan** adlanan əlavə söz, ifadə

və misralardan istifadə edilir. Miyanlar xoyratın əvvəlində, ortasında və eləcə də axırında gələ bilər. Miyanlar xoyrat havasının nəğməsinə uyğun olaraq müəyyən tərzdə oxunurlar. Bundan əlavə hər xoyrat üsulunun özünə məxsus başda, ortada və axırda gələn üç çeşid miyanı vardır. Çox zaman onlar vəznli olurlar.

Xoyrat havalarının ən mahir ustalarından biri Əbdülvahid Küzəçi oğlunun vala yazdığı xoyrat havaları arasında xüsusilə seçilən üsullardan verdiyimiz poetik mətn nümunələri yuxarıda deyilənləri daha da aydınlaşdırır. Dırnağa düşməyən misralar xoyrat havasının mətni, dırnaqda verilən söz, ifadə və misralar isə **miyandır**.

«Bəşiri» xoyrat üsulu:

«Baba, bu gün» Oyan yeri:

Səhərdən oyan yeri.

«Dönüm, dininə dönüm»

«Hə bəs mən özüm»

«Ey, ey, ey, öz anam oğlu»

Yüz il sel gəlsə oymaz

«Vallah», bir gün qəm oyan yeri,

«Ey yar... ey yar əlindən»
«Aman, aman, aman, yar əlindən»
«Heç bilməm hara gedim».

«Ağam, ağam» xoyrat üsulu:

«Ağam, ağam, ağam, ağam»
Oyağam;
Yatmamışam oyağam.
Aləm şirin yuxuda
Mən eşqindən sayığam.
«Di gəl, ağam, di gəl paşam, di gəl».
«Mən özüm ziyləmirəm,
Dərd dərdə dəyər ziylər»
«Ağam ziylər, paşam ziylər,
Di gəl gözəl».
ÇağırDIM çağlar oldu,
Didəm qan ağlar oldu.
Hansı yarın eşqinnən
Məskənim dağlar oldu.

«Di gəl, ağam, gəl,
Mən qəribəm, yol tanımam».
«Özün bəzən, özün düzən, özün gəl»
«Mənə zülm edən öz ağam oldu»

Öz ağam:
Qəlbin saf et, gəz, ağam,
Məhəbbət ölüncədi,
Demə gözdən uzağam.

Maraqlıdır ki, miyanlar bəzən hər misranın əvvəlində, bəzən isə eyni bayatıda, gah misranın ortasında və ya axırında da gələ bilər.

Aşağıdakı parçalar dediyimizə əyani misaldır.

«Əydələ» üsulu:

«Gözüm»
«Gənə» bağçayam, baram sənə,
«Mina boylum», heyvayam, naram sənə.
«Evi yanmış», könlün fikir etməsin,
«Öz ağam oğlu», ölüncə yaram sənə.
«Hə neynim, gənə evi xarab» və s.

Göründüyü kimi, miyanlar xoyratın hər bir misrasından əvvəl işlənmişdir.

«Matar» üsulu:

Bağlamadı, «bağlamadı, qurban»,
Yaramı bağlamadı.

«Dədə mənə», yar məni yaraladı, «hey havar»,
Bir dönüb bağlamadı.

«Oy... oy... oy... oy neynim».

«Billah mənə», hər kəsçin yaş tökən yar
Mənimçin ağlamadı.

«Yara yar», «ay yar», «ay, yar, ay»,

«Yar əlindən hara gedim».

Bu parçada isə miyan misranın həm əvvəlində, həm ortasında, həm də axırında özünü göstərir.

Başda keçən miyanlar ən çox «Kürdü», «Dəllihəsəni» və «Malalla» üsullarında «A...x», «Kəsük» üsulunda «Da...d», «Müxalif», «Yetimi», «Bəşiri» və «Matar» üsullarında «Baba, bu gün», «Dədə, bu gün», «Şərifə» üsulunda «Dədəm, dədəm, dədəm», «Yolçu» üsulunda «Ağam, ağam, ağam», «Muçala»da «Zalım, zalım», «Nobatçı»da «Ulan, ulan, ulan», «Ömərqələ»də «A belə gənə» və «La billa neynim» işlənir.

Bəzi üsullarda isə xoyrat miyansız, yəni elə belə xoyratın sözləri ilə başlayır.

Ortada isə «Kürdü» üsulunda «Qadan mən alım», «Fədan mən olum»; «İskəndəri»

üsulunda «Ay, ay dədəm oğlu», «Mina boylum», «Evi yanmış»; «Bəşiri»də «Gözlərim», «Mənim ağam», «Özünən bixəbər», «Yeri dininə dönüm», «Dönüm, dininə dönüm», «Bəs mən özüm», «Muçala»da «Mina boylum, sənəm gözlüm», «Müxalif»də «Gözlərim ağam, gözlərim paşam», «Mina boylum», «Dəllihəsəni»də «Da...d, ey da...d, ey kafir, ey», «Yeri dədə, yeri, yıxılsın öz baban evi», «Kəsük»də «Yuvan dağılsın» kimi söz, ifadə və cümlələr işlənir.

Əta bəy göstərir ki, bəzi görkəmli xoyrat çağıranlar yuxarıda göstərilən sözləri **miyan** saymamışlar. Onlara görə əsl miyan xoyratın sonunda gələn nəğməli sözlərdir ki, xoyrat üsulu onunla bitir¹.

Burada maraqlı bir məsələ də üzə çıxır. Məlumdur ki, xoyratların birinci misrası üç-beş hecadan ibarət olur. Əta Tərzibaşı buna öz münasibətini belə bildirmişdir:

«...boşluqlar isə xoyratın nəğməylə söyləniş əsnasında «baba, bu gün», «ağam-ağam»,

¹ **Əta Tərzibaşı**. Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s. 162

«dədəm-dədəm», «gözüm» və başqa bir taqım basmaqəlib sözlərlə doldurulmaqdadır»¹.

İraq-türkman folklorunda **miyan** adlanan belə sözlərə Azərbaycanda lirik xalq mahnılarında təsadüf edildiyi halda, Kərkük ellərində xoyrat havalarında işlənir, lirik xalq havalarında isə əsasən bütöv misralar təşkil edən döndərmələr (nəqəratlar) yer alır².

Xoyrat havalarının sonunda gələn miyanlar lap çoxdur. Onlardan Əta Tərzibaşı aşağıdakıları göstərmişdir:

«Bəşiri»:

*«Ey yar, ey yar, ey yar, ey yar,
Gözün şirindi neynim».*

«Muçala»:

*«Ax mən, yox sən,
Ölürəm bu gündə mən».*

«Yetimi»:

*«Yengi canbaz olubsan,
Dədənin evi xarab».*

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s. 115.

² Kərkük folkloru antologiyası (tərtibçi Q.Paşayev). Bakı, «Azərnəşr», 1987, s. 257-296.

Yıxma dədəm evini,
Dədənin evi xarab.
Dədəm, nedim, ömrüm, nedim
Uçubdu könlüm quşu.
Neynən könlüm şad edim
Cümlə canım xarabdı,
Dərmana kimə gedim.

«Matarı»:

Gəhdə bir, həftədə bir
Gözündən öpsəm nə var.
İldə qurban bir olar
Hər gün qurbanın olsam, nə var.

«Atıcı»:

Güvənmə budağa, bülbül,
Yel gələr yuvan yıxar.
Görsən nə bərbad eylər,
Eylər gözüün, eylər.

«Nobatçı»:

Hə dedin bağımnan gül dərmək olmaz,
Çamur başına, bülbül,
Mən bağından gül dərdim.

«Malalla» və «Yolçu»:

*Di gəl, ağam, di gəl, paşam,
Di gəl, öz bəyim, ağam oğlu.*

«Qızıl»:

*Mən özüm, özüm, özüm
Dağı əridər sözüüm.
Od sənnən, odun mənnən
Yandırım özüm, özüm.*

«Dəllihəsəni»:

Bağbanım olsun bülbül.

«Malalla»:

Gəl getmə yad bağına.

«Müxalif»:

Hə, dolan, bizim bağa gəl.

«Şərifə»:

Aman əlindən, cavan əlindən.

«Müxalif»:

*Aman... aman... aman.
Ağam, Ağam:
Aman, aman əlindən.*

«Müxalif» və başqaları:

Heç bilməm hara gedim.

Mən özüm ziyləmirəm

Dərd dərdə dəyər ziylər.

Qoy ölsün əcələ borclu canım

Qurtulsun vah demədən.

Di gəl o bəlalı başına dönüm,

Di gəl, ağam, ey yar, yar, yar...

Di gəl, heyran olum,

O boya dönüm.

Hə dedin səninem, sənini

Qoynunda bu yad nədi?

Hə dedin bəy mənəm, adil mənəm

Köyündə bu dad nədi?

Hə dedin «malım, mülküm, əmlakım»

Heç demədin ölüm var.

Mən sənə bəyim deyərəm

Bəyim daim bəy olar.

Aman, aman, aman, aman,

Qoy dolaşım bir zaman.

Ağa, neynim, paşa, neynim

A belə neynim.

«Kürdü»:

*Bax bu mürvətsiz yara,
Al geyib nə sallanır.
Nə bəzənir, nə düzənir,
Mənə deyir gəl getmə.
Bu gündə qal,
Bu dəmdə qal,
Di gəl ağam, di gəl paşam,
Mən qəribəm yol tanımam.
Özün bəzən, özün düzən, özün gəl,
Mənə zülm edən öz ağam oldu.*

Göründüyü kimi, hər hansı bir miyanın istənilən üsulda oxunması çox vaxt xoyrat çağırının arzusundan asılı isə, bəzi miyanlar müəyyən xoyrat üsullarına mənsub olub, yalnız o üsulla oxunur.

Demək lazımdır ki, əski xoyrat çağırınlar «Kürdü» xoyrat üsulunu xoyrat havası deyil, təcnis sayırlar¹.

İraq türkmənlərində xoyrat üsullarının hər birinin müəyyən bəstələri var ki, üsulun sonunda oxunur. Hər maninin kəsb etdiyi

¹ Əta Tərzibaşı. Kərkük havaları. Bağdad, 1961, s.34.

mənasına uyğun nəqəratı – döndərməsi olur. Bəstələrdə döndərmə (nəqərat) xoyrat tərzinin əksinə olaraq, xor tərəfindən yerinə yetirilir. Mani-dördlük isə solo halında tək bir şəxs tərəfindən – bəstə deyən oxucu tərəfindən söylənir. Döndərmə, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, bu qrup tərəfindən təkrarlanır. «Bu xal nə xaldı, gözəl, nə xaldı, yanaqda dögdürüb-sən. Canım, nə xaldı, gözüm, nə xaldı, aləmi yandırırıbsan» bəstəsində olduğu kimi. Bu döndərmə hər dördlükdən sonra təkrarlanır. Məsələn:

*Evlərində xalı var,
Dodağında balı var.
Mən öz yarım tanıram
Yanağında xalı var.*

Sonra isə xorla yenidən döndərmə oxunur. Azərbaycanda da bir çox xalq mahnılarında bayatı mahnının əsasını təşkil edir. Hər bayatıdan sonra döndərmə təkrar olunur. Məs.:

*Bu dağda maral gəzər
Telini darar gəzər –*

və s. oxunur və bayatı bitən kimi döndərməyə keçilir:

*Dağlarda çiçək, ay Güləbatın,
Hamıdan göyçək, ay Güləbatın,
Doldur ver içək, ay Güləbatın –*

gəlir və mahnının ritmi dəyişir, rəngarənglik yaranır, dinləyicinin qəlbini oxşayır.

Xalq havaları və onların döndərmələrinin hansı məqamda, necə işlənməsi və s. barədə Əta Tərzibaşı «Xalq türküləri» bölməsində ətraflı danışır. Burada isə onu demək yerində olardı ki, xoyrat üsullarını və eləcə də xalq türkülərini oxuyarkən müğənniləri: zurna, zurnapa, meytər (davul), dümbələk, qaşuq, çarpıra, dəf, zilli dəf, zil, dumbulbas, ney, bəlul, saz, santur, ud, kaman və s. kimi xalq musiqi alətləri ilə müşayiət edirlər.

XALQ TÜRKÜLƏRİ

Əta Tərzibaşının 1953-cü ildə çap etdirdiyi «Şərqi və türkülər» ilk kitabı idi. Elə Kərkük türkülərini tədqiq edən ilk araşdırıcı da Əta Tərzibaşıdır. Yazmağı yaşamaq sayan (Mahir Naqib), həyatını Kərkük ədəbiyyatına, folkloruna və folklorşünaslıq elminə həsr edən bu qüdrətli sənətkar qeyd edir ki, Kərkük xalq mahnıları da xoyrat havaları kimi şifahi xalq ədəbiyyatının həm musiqi, həm də ədəbi janr olmaq baxımından, bədii-estetik gücünə və tez qavranılmasına görə çox geniş yayılmış lirik növüdür. Xalq mahnıları son dərəcə rəngarəng və ürək oxşayandır. Bəziləri oynaq, şux, digərləri melodik və axıcıdırlar.

Xalqın ümid və arzularını, keçmişini, bu gününü, məhəbbətini, yaşamaq eşqi və adət-ənənələrini orijinal surətdə əks etdirən, kütlələrin ideya-estetik tərbiyəsində əvəzsiz rol oynayan xalq mahnıları Azərbaycanda olduğu kimi, Kərkük çevrəsində də geniş yayılmışdır. Xalq arasında «bəstə», «mahnı», «xalq türküsü»

kimi tanınan havaların həm sözü, həm də havası xalqa mənsubdur. Odur ki xalq mahnılarının və bəstələrin əksəriyyətinin mətninin bayatılardan ibarət olması təəccüb doğurmur.

Demək olar ki, bayatıların mayası musiqidən yoğrulmuşdur. Xalq mahnıları ilə məşğul olan tədqiqatçılar bunun Azərbaycanda da belə olduğunu qeyd edirlər: «Xalq mahnı mətnlərinin əksəriyyəti bayatılardan ibarətdir. Bu da təbiidir. Musiqi ahənginə uyğun gəldiyindən və onun yığcamlığı musiqiyə daha münasib olduğundan xalq öz mahnılarındakı mətnin, demək olar ki, əksəriyyətini bayatılardan almış və ya yaratdığı hər bir yeni mətnə bayatı formasına əsaslanmışdır»¹.

Bizcə, «mani» dedikdə göz önünə həm bayatı, həm də mahnının gəlməsi də bununla əlaqədardır. XVIII əsrin ortalarında yaşayan, Kərkük dolaylarında böyük Füzulinin davamçılarından olan Şeyx oğlunun:

*«Lam» – ləbində limim var,
Sən yox de, mən deyim var.*

¹ İsadə Ə., Məmmədov N. Azərbaycan xalq mahnıları və oyun havaları. Bakı, «Elm», 1984, s. 6.

*Mütrib qanun üzrə gəl,
Həm mani, həm neyim var –*

dördlüyündə də, Əta Tərzibaşının göstərdiyi kimi, indinin özündə belə xalq arasında ağızlarda gəzən:

*Mahnı mahnını açar,
Mahnı bilməyən qaçar.
Mahnı bir belə şeydi
Qərib yerdə dərd açar.*

*Mani maniyə tuşdu,
Mani bilməyən heşdi.
Mani bir belə şeydi
Qəriblikdə yoldaşdı –*

manilərində də, hər şeydən əvvəl, diqqəti cəlb edən bu cəhətdir¹.

Eyni motivə Azərbaycan bayatılarında da rast gəlirik:

*Mahnı mahnının başı,
Mahnı bilməyən naşı.
Mahnı bilmək yaxşıdı,
(Və ya: Gəl bura mahnı deyək)
Qərib yerin yoldaşı.*

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s. 57, 548.

Həm Azərbaycanda, həm də İraq-türkman folklorunda şifahi poeziya janrının bayatı forması xalq mahnı yaradıcılığında müstəsna rol oynamış və bu funksiyanı indi də yerinə yetirməkdədir.

Mətni bayatı olan mahnılardan başqa, səkkiz, on bir, on üç, on dörd və s. hecalı, poetik fikir, intonasiya və bölgü baxımından müəyyən simmetriya daxilində olan, birbirindən fərqlənən bir çox şeir şəkillərinə də təsadüf edilir ki, mahnılarda ürək oxşayan, məftunedici bir rəngarənglik yaradır. Bundan əlavə, M.İsmayılovun göstərdiyi kimi, xalq musiqisi əsas etibarilə birsəli olduğuna, yəni bir nəfər tərəfindən ifa edildiyinə görə melodiyası çox ifadəli və təsirlidir¹.

Lirik mahnıların ən çox özünü göstərənə məhəbbət mahnılarıdır. Onlar məzmunca yumorlu, şən və qəmli olurlar. Yumorlu mahnılar, Azərbaycan xalq mahnılarında olduğu kimi, gənc oğlan və qızın deyişməsindən ibarət olur. «Hacı Fərəcin qızı, boyun görməli»,

¹ **İsmayılov M.S.** Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı, «İşıq», 1984, s. 26.

«Oğlan yaylıgın hanı», «Ay havar dəgirmançı» və s. belə mahnılardandır.

Şən əhvali-ruhiyyəli və ehtiraslı melodiyası olan mahnılarda oğlanla qızın zərif sevgi hislərinin həyata keçməsi, vüsala çatmaq üzrə olması göstərilir, bir-birinə olan saf duyğuları tərənnüm edilir. Bəzi sevgi lövhələri təbiət mənzərələri fonunda verilir. Belə hallarda sevgi təbiət obrazları vasitəsilə tərənnüm edilir. Sevgililər bir-birini ceyrana, gülə, bülbülə, ahuya və s. bənzədirlər, sevgili qızın zahiri gözəlliyi – qaş, gözü, dişləri, dodaqları, yanaqları, qədd-qaməti, baxışı, saçları, yerişi, danışığı və s. tərif olunur. Və əksinə, məhəbbəti daşa dəyən, ümidləri puça çıxan gəncin qəm, qüssə, kədərini göstərən mahnılar «ah», «vay» və s. nidalarla səciyyələnir¹.

Onu da demək lazımdır ki, mahnı mətnlərində rast gəlinən «ah», «vay», «ay baba», «aman», «ölləm», «öz ağam», «ay nənəm», «mina boylum, evi yanmış» və s. kimi əlavə sözlərin işlədilməsinin mahnıların daxili inti-

¹ Kərkük folkloru antologiyası (tərtib edən Q.Paşayev). Bakı, «Azərənəşr», 1987, s. 251, 294.

zamında böyük əhəmiyyəti olmaqla bərabər, mahnının ortasında və yaxud sonunda tamamlayıcı səciyyə daşıyır.

Mahnıdan asılı olaraq misralardakı sözlərdən biri təkrar oluna bilər. Bu zaman həmin sözlərin əvvəlinə «ah yaman», «vah şirin», «vah gözəl» və s. sözlər artırmaqla yeni misra meydana çıxır. Bəzən yaranan misra ortada olur, məsələn:

*Evlərində şəkərdən bir xalı var,
Şəkərlənmiş dodağında balı var.
Ay yaman, balı var, vah, şirin balı var,
Hər kəsin də münasib bir yarı var.*

Bəzən təkrar vasitəsilə yaranan misra axırda olur. Məsələn:

*Evlərinin önü arpa,
Arpa biçir qırpa-qırpa,
İki bacı, biri körpə,
Nə şirin köyün gözəli,
Ah nə yaman, köyün gözəli.*

Bəzi mətni bayatı olan mahnılarda hər misranın birinci sözü təkrar olunmaqla qoşma formada mahnı yaranır. Məsələn:

*Gecələr... gecələr zar ağılaram mən,
Heç bilməz... heç bilməz yar, ağılaram mən.
Şahsənəm, Şahsənəm bağ-bağçasında,
Çaldı bir, çaldı bir mar, ağılaram mən.*

Elə mahnılar da vardır ki, döndərmələrində bir neçə söz işlədilir. Bu halda həmin sözlər müstəqil nəqərata çevrilir. Məsələn:

*Boyun boylardan kölə, ağam Süleyman,
Bənzisən qönçə gülə, mən sənə qurban,
Yıxıbsan babam evin, ağam Süleyman,
Üzümə gülə-gülə, doldur ver fincan.*

Döndərmə:

*Ağam Süleyman, paşam Süleyman,
Evləri köprü başında, boyuva qurban.*

Göründüyü kimi, Kərkük ellərində mahnılar döndərmə – yəni nəqəratla oxunur. Bu, mahnını daha da oynaq edir. Mahnını tək bir şəxs oxuduğu halda, döndərməni xorla oxuyurlar. Adətən, hər beytdən sonra oxunan döndərmə başqa məqamlarda da özünü göstərə bilər.

Mətni bayatı olan bəzi mahnıların hər misrasından sonra dörd misralıq döndərmənin bir misrası oxunur. Məsələn:

*Səhərdən oyat məni – Sən söylə bağa gəlirəm,
Sinəvə dayat məni – Boyun görməğə gəlirəm.
Səhər yuxusu şirindi – Sən söylə bağa gəlirəm,
Öpüşdən oyat məni – Səhər yatmağa gəlirəm.*

Bəzən də mahnı mətninin hər misrasından sonra döndərmənin 1-ci misrasının yarısı gəlir, beyt bitəndən sonra bütöv oxunur:

*Ay çıxdı, batar indi – Ay dolanaydı,
Yar oxun atar indi – Gün dolanaydı.
Leyli xəstə düşübdü – Ay dolanaydı,
Məcnun can satar indi – Gün dolanaydı.
Ay dolanaydı, Gün dolanaydı,
Yarın tək-tək yerışı məndə olaydı.*

Mətni bayatı olan mahnıların bəzində hər misradan sonra iki misralıq döndərmənin bir misrası təkrar olunur, bayatı bitdikdən sonra döndərmənin yalnız ikinci misrası təkrar olunur. Məsələn:

Qara çadır xaraldan –
Ölləm, ölləm, mən ölləm necə,
Boyun seçdim maraldan –
Başuva dolannam mən bu gecə.
Nə dərdim var, nə bəlam –
Ölləm, ölləm, mən ölləm necə,
Sənsən məni saraldan –
Başuva dolannam mən bu gecə,
Başuva dolannam bu gecə, yar, bu gecə.

Mətni bayatı olan mahnılardan başqa yerdə qalan mahnıların hər bəndi, əsasən, üç misradan ibarət olur. Döndərmə isə mütləq iki və ya dörd misralı olur. Əta Tərzibaşının göstərdiyi kimi belə mahnıların hər misrasında hecaların sayı, adətən, səkkiz, on bir, on üç və ya on dörd olur. İki misralı döndərməsi olan mahnılara daha çox rast gəlinir. Döndərmədə hecaların sayı fərqlənir. Hər misrası səkkiz hecadan ibarət olan mahnıya nümunə:

*Evlərinin önü yonca,
Yonca qalxıb dam boyunca.
Boyu uzun, beli incə*

Döndərmə:

*Ninnə yavrum, ninnə –
Əsmər yavrum, ninnə.*

Hər misrası on bir hecalı olan mahnıya nümunə:

*Qalanın dibində üç ağac incir,
Əlimdə biləkçə, qolumda zincir.
Zinciri boş bağla hər yanım incir,
Atma bu daşları mən yaralıyam,
El-ələm al geyib mən qaralıyam.*

Az da olsa hər misrası on üç hecadan ibarət mahnılara da təsadüf edilir. Belə mahnılarda döndərmə olmur. Məsələn:

*Mənim əlvən güllərim var, görməyə gəlin
Gözəllərə mən sataram, almağa gəlin.*

Bəzi mahnılarda isə mahnının mətni bir şəkildə, döndərmə isə başqa şəkildə olur. Məsələn:

*Rəhm eylə mənə, yarı əlimdən əcəl aldı,
Cananım ilə vəslətimiz məhşərə qaldı,
Yarın firqəti yaxdı, məni dərdlərə saldı.*

Döndərmə:

*Yazıq-yazıq kölgədən düşdüm günə,
Yazıq-yazıq qocaldım gündən-günə.*

Göründüyü kimi, mətnin hər misrası on dörd hecalı, döndərmə isə on bir hecalıdır.

Azərbaycan xalq mahnılarında da istər əsas misralarda, istərsə də nəqərat misralarında müxtəlif şeir şəkillərindən və heca bölgüsündən istifadə edilir.

Elə mahnılar da var ki, döndərmə hər beytin ikinci və dördüncü misrasının təkrarı ilə yaranır:

*Əndim yarın bağçasına, güldən keçilməz,
Suları savuqdı, baba, bir diş içilməz.
Sudan keçdim gəldim, baba, yardan keçilməz.
Acıdı eşqin şərabi, susuz içilməz,
Suları savuqdı, baba, bir diş içilməz.*

Onu da demək lazımdır ki, mahnılarla döndərmələr məzmunca bir-birini tamamlayır. Bu ən çox da hər misrası səkkiz hecadan ibarət olan mahnı və döndərmələrə aiddir:

*Fələk açdı dalda yara,
Kimsəm yoxdu yaram sara.
Xəbər verin nazlı yara,
Dərdim çoxdu, dərmanım yox.*

Döndərmə:

*Mən ölürsəm qürbət eldə,
Ağlayacaq bir kimsəm yox.
Aman-aman, halım yaman,
Heç gülərmə dərdli olan?*

İraq-türkman xalq mahnıları ilə bağlı maraqlı bir cəhət də özünü göstərir. Bayatıya heç vaxt başqa şeir formasının döndərməsi kimi təsadüf edilmir. Ancaq bütün başqa şeir formaları bayatının döndərməsi kimi çıxış edə bilər. Bayatı isə yalnız mətni bayatı olan mahnının döndərməsi kimi özünü göstərir. Məsələn:

*Evlərimdə süsəni,
Barışdırın küsəni.
Göz açdım, səni gördüm,
Mən istəməm kimsəni.*

Döndərmə:

*Pəncərədən daş gələr,
Xumar gözdən yaş gələr,
Səni mənə versələr,
Allaha da xoş gələr.*

Göründüyü kimi, İraq-türkman xalq həvalarında diqqəti cəlb edən cəhətlər çoxdur. Biz hələ onu demirik ki, İraq-türkman xalq mahnılarının musiqişünaslarımız tərəfindən tədqiqi bir çox oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmaqla, bəzi mahnılarımızın da mətnlərinin dəqiqləşməsinə kömək edərdi. Kərkük və ətraf yerlərdə Azərbaycan xalq mahnısı kimi tanınan bir çox mahnılar var ki, xalqın yaddaşında olduğu kimi qalıb.

Azərbaycanda «Xumar oldum», İraq-türkman folklorunda isə «Yar bizə qonaq gələcək» kimi tanınan mahnı mətninə diqqət yetirsək, dediklərimiz aydınlaşar.

*Getdim gördüm bağda yatıb,
Ceyran, mənə bax, bax!
Maral mənə bax, bax!*

*Ay qız, mənə bax, bax!
Qara tellər gülə batıb
Gözəl, mənə bax, bax!¹*

İraq-türkman ellərində bu mahnının döndərməsi aşağıdakı kimi olur:

Döndərmə:

*Yar bizə qonaq gələcək,
Bilmirəm nə vaxt gələcək,
Söz verib sabah gələcək.*

Sonra isə mahnı mətni belə davam edir:

*Getdim gördüm bağda yatır,
Ay qız, mənə bax, bax!
Siyah zülfü gülə batır,
Ceyran, mənə bax, bax!
Məni görüb qaş-göz atır,
Maral, mənə bax, bax!*

Son misra:

*Getdim gördüm bulaxdadı,
Əl-üzünü yumaxdadı. – və s.*

¹ Azərbaycan xalq mahnı və təsnifləri. Bakı, «İşıq», 1985, s. 88.

Göründüyü kimi, mahnının mətnindən Azərbaycan variantında bir misra düşmüşdür. Üçlüyün o biri misralarında da beləcə.

Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayevin 1927-ci ildə buraxdıqları və sonralar təkrar nəşr olunan «Azərbaycan el nəğmələri» kitabında da bu mahnının hər bəndi İraq-türkman musiqi folklorunda olduğu kimi üç misradan ibarətdir¹.

Bu mahnını Azərbaycan bəstəkarı Səid Rüstəmov da Kərkük və ətraf yerlərdə olduğu kimi «Yar bizə qonaq gələcək» adı ilə vermişdir.

Onu da deyək ki, İraq türkmanlarında da, Azərbaycanda da eyni olan bir çox mahnılar vardır. Döndərməsi və ya bir-iki bəndi eyni olanlar da çoxdur. Bu mahnılardan: «O yana döndər məni», «Yar bizə qonaq gələcək», «Pəri», «Ay qara xal yar», «Ay qız heyranın ollam», «Niyə gəlməz oldu», «Dam üstədir damımız», «Qalanın dibində bir daş olaydım», «Nərgizi dəstə bağladım», «Kətan köynək

¹ Hacıbəyov Üzeyir, Maqomayev Müslüm. Azərbaycan el nəğmələri. 2-ci nəşri, Bakı, 1985, s. 58.

dizdən yar», «Evlərinin önü yonca», «Bu gələn yar olaydı», «Yeri, yeri, yeri küsmüşəm sənnən», «Bu xal nə xaldı», «Gözəllərdən üç gözəl var sevməli», «Samovar almışam silənim yoxdur» və başqalarını göstərmək olar.¹ Bu, təbiidir. Bu baxımdan Əta Tərzibaşının fikri maraq doğurur: «Əskidən bəri azərilərlə dolu olan Təbriz, Marağa, Qarabağ və daha başqa şəhər və səmtlərdə musiqi həyatı yüksək bir səviyyəyə alınmışdır. O zaman İraq türkləri ilə bu ölkələrdə yaşayan türklər arasında dil, ədəbiyyat və musiqi baxımından bulunan yaxın bağlılıq qolaylıqla düşünülə bilər. Bu bağlılıq azərilərlə İraqda yaşayan türkmənlər arasında bir dərəcəyə dəgin qüvvətli bir qaynaşma hasilə gətirmişdi. Bununla bərabər, türkmənlər kəndi şivə və musiqilərini az-çox olduğı kimi qoruya bilmişlərdir. Bununla bərabər, bir qisim havaların dəyişikliklə bir-birindən alındığını, böyləcə saysız türkülərin meydana gəldigini düşünmək qabildir»².

¹ **Hacıbəyov Ü., Maqomayev M.** Azərbaycan el nəğmələri. 2-ci nəşri, Bakı, 1985, s. 63; **Əta Tərzibaşı.** Kərkük havaları. Bağdad, 1961, s. 80.

² **Əta Tərzibaşı.** Kərkük havaları. Bağdad, 1961, s.8-9.

Bu baxımdan, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İraq-türkman tədqiqatçısı Mahir Naqibin gəldiyi nəticə də maraqlıdır: «Sinirlərin (sərhəd) bir-birindən uzaqlığı Kərkük türk xalq musiqisi ilə Azərbaycan türk musiqisi arasındakı kök bərabərliyini yox etməmişdir»¹.

Yeri gəlmişkən, deyək ki, İraq-türkman xalq mahnıları İran, Türkiyə və Azərbaycanda da sevilə-sevilə oxunur və mahnı yaradıcılığına öz müsbət təsirini göstərir.

Azərbaycanda İraq-türkman mahnılarına, eləcə də İraq-türkman folklorunun başqa janrlarına açıq doğmalığa münasibəti özünü göstərir. Bu, təbiidir. Öz doğmasını sevməmək mümkün deyil. Azərbaycanda bəstəkarlar İraq-türkman xoyratlarına musiqi bəstələyir, müğənnilər onları və İraq-türkman mahnılarını böyük məhəbbətlə oxuyurlar: «Bayatılar», «Evlərinin önü yonca», «Xalidə», «O yana döndər məni», «Kətan köynək dizdən yar»,

¹ **Mahir Naqib.** Kərkük xalq musiqisinin təsnif və təhlili. Ankara, 1991, s. 11.

«Altun üzük, yaşıl qaş», «Mənim ipək yaylığım var, almağa gəlin» və s. Azərbaycan radio və televiziyasında tez-tez səslənir.

Kərkük dolaylarında da Azərbaycan mahnıları oxunur. Şairlərimizin sözlərinə musiqi bəstələyib oxuyur və kitablara daxil edirlər. Məsələn: Əbdülvahid Küzəçioğlu Səməd Vurğunun «Gülə-gülə» və Rəsul Rzanın «Beşik nəğməsi» şeirinə musiqi bəstələyib kitabına daxil etmişdir¹.

Kərküklü müğənni Siddiq Bəndə Qafur isə azərbaycanlı şair Əhməd Cavadın «Çırpıncı Qara dəniz» şeirinə bəstələnmiş mahnını ümumi bir münasibətdə oxuduğuna görə başı bəlalar çəkmişdir².

İraqlı tədqiqatçıların «Bu gələn yar olaydı», «Samovar almışam silənim yoxdur», «Layla balam, a layla», «Ay qız, mənə bax, bax», «Vəfasız», «Bu xal nə xaldı», «Qarabağı», «Altun üzük, yaşıl qaş» və s. Azərbaycan

¹ Küzəçioğlunun xoyrat və bəstələri. Kərkük, 1966, s. 47, 52.

² **Əta Tərzibaşı**. Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s. 264.

mahnıları olduğunu qeyd etməsi¹ bu sahədə də müştərək olduğumuza dəlalət edir.

Xalqın milli xarakterini, sevinc və kədərini, ən gizli hislərini özündə əks etdirən İraq-türkman xalq mahnıları sonsuz rəngləri, çalarları olan bir aləmdir. Bu aləmin ən müq-tədir tədqiqatçısı qocaman folklorşünas alim Əta Tərzibaşıdır – desək həqiqətdən uzaq olmaz.

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük havaları. Bağdad, 1961, s. 80; **Ma-hir Naqib.** Kərkük xalq musiqisinin təsnif və təhlili. An-kara, 1991, s. 11.

IV FƏSİL

AŞIQLAR, AŞIQ HAVALARI VƏ DASTANLAR

Azərbaycan folklor xəzinəsində aşıq havaları mühüm yer tutduğu halda, İraq-türkman folklorunda aşıq yaradıcılığına az rast gəlinir. Bu janr İraq-türkman folklorunda o qədər də geniş yayılmamışdır. Bunun iki səbəbi ola bilər.

Bizcə, bunun birinci səbəbini Səfəvilər hakimiyyətindən sonra qismən Şah Abbas dövründə, yəni 1638-ci ildə bütövlükdə Bağdad vilayətinin və eləcə də azərbaycanlılar yaşayan Kərkük dolaylarının Osmanlıların təsiri altına düşməsində axtarmaq lazımdır. Bu, Azərbaycanda aşıq sənətinin, o cümlədən də dastan yaradıcılığının inkişaf etməyə başladığı vaxta təsadüf edir ki, o vaxt artıq İraq-türkman

folkloru onun təsir dairəsindən kənar da qalmışdı. Lakin bu, o demək deyildir ki, aşıq havaları və eləcə də dastanlar İraq-türkman folklorunda, ümumiyyətlə, yox dərəcəsindədir. Folklorşünas Əta Tərzibaşı «Kərkük havaları» kitabında aşıq havalarından söz açır: «Aşıqlar əskidən şəhərdən şəhərə gəzərək saz çalar, söz və nəğməsi özünün olan havalar oxuyardı. İndi Kərkükdə aşıq yoxdur. Əvvəllər vardı... İndi Kərkükə bağlı bəzi köy və qəsəbələrdə nadir olaraq təsadüf edilməkdədir»¹.

Doğrudur, folklorşünas Əta Tərzibaşı bu sahədə xidmətləri olan kərküklü qocaman Aşıq Abbasdan geniş söhbət açaraq Aşıq Abbasın son bəndini nümunə verdiyimiz üç bəndlik «Kərkükün» adlı qoşmasını da çap etdirmişdir:

*Kimi pəmbə girib (geyib), kimi raqiya,
Kimi al bursaya, kimi taqiya.
Yığılın gedəgin Sultan Saqiya,
Şöla verib, şənligidi Kərkükün*².

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük havaları. Bağdad, 1961, s.36-37.

² Yenə orada, s.36; **Əta Tərzibaşı.** Kərkük şairləri, III kitab, 6, 7, 8 və 9-cu cildlər. İstanbul, Ötügen nəşr, 2013, s. 417-418.

Tədqiqatçı Tuz Xurmatulu Aşıq Riza (1867–1947), həm də Ərbilli Aşıq Məhəmməd və «Kərəm havası»ndan söz açır¹.

Aşıqlar və dastanlardan bəhs edən Əta Tərzibaşı və İbrahim Daquqi yazır ki, «Kərkükdə Kor Abış (1911-ci ildə ölüb), Bəşirdə Xəlil Əhməd (1917-ci ildə ölüb), Daquqa bağlı İmam Zeynalabdin köyündə Qəmbər Əli (1906-cı ildə ölüb) kimi başqalarına aid dastanı, şeirləri nağıl və rəvayət edən bəzi aşıqlar bulunmuşdur. Hətta Qəmbər Əli bu şeirləri oxurkən səsinin gözəlliyi və ədəsi səbəbilə sazına bülbüllər qonarmış².

Tələfərli Aşıq Rza Əbu da çox məşhur olub. Toylar onsuz keçməzmiş. Onun şøyirdləri arasında Aşıq Sadiq Sazıgözəl də xalq arasında böyük hörmətə malik olub. Aşıq Sadiq mahir sazçalan olduğuna və sazının çox bahalı şirmayı ilə bəzədildiyinə görə «Sazıgözəl»

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975, s.281; **Əta Tərzibaşı.** Kərkük şairləri, IV kitab, 11, 12 və 13-cü cildlər. İstanbul, Ötügen nəşr, 2013, s. 67-68.

² **Əta Tərzibaşı.** Kərkük havaları. Bağdad, 1961, s.36; **İbrahim Daquqi.** İraq türkmanları. Dilləri, tarixləri və ədəbiyyatları. Ankara, 1970, s.158, 171.

ləqəbini qazanıb¹. İndi Aşıq Sadiq qaçqın statusu ilə Türkiyəyə pənah gətirib.

XX əsrin əvvəllərində ərbilli tədqiqatçı Həşim Nahid də aşıqlardan, aşıq şeirindən, bayatılardan söz açır: «Saz şairlərinin tərən-nüm etdiyi bu şeirlər dörd misradan ibarətdir. Bunlar o qədər boldur ki, toplatdırıb bir araya gətirilsələr, cildlər təşkil edər»².

Həşim Nahidin sözlərindən bir mühüm fikir də hasil olur. Deməli, Azərbaycanda olduğu kimi, Kərkük dolaylarında da bayatı-maniləri, xoyratları sazla oxumuşlar.

Azərbaycanda aşıqlar indinin özündə belə təcnis və ya qoşma oxuyarkən bayatılardan istifadə edirlər.

Təsadüfi deyildir ki, görkəmli ədəbiyyatşünas F.Qasımzadə yazmışdır: «Aşıqlar təcnis yazmağı bayatılardan öyrənmişlər. Bayatılarda işlənən cinas qafiyələr şeirə xüsusi gözəllik, oynaqlıq və musiqi ahəngi vermişdir»³.

¹ «Yurd» qəzeti, Bağdad, 23.07.1992.

² **Həşim Nahid**. İraq türkləri. «Türk yurdu» məcmuəsi, Ankara, 1919.

³ **Qasımzadə Feyzulla**. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, «Maarif», 1966, s.27.

Əta Tərzibaşı yazır ki, Kərkük ellərində ən geniş yayılan aşıq havası «Kərəm havası»dır. Bu hava Ərbil şəhəri, Teləfər və başqa yerlərdə geniş şöhrət qazanmışdır. Ən çox:

*Uca-uca dağlarda, karvan gedər yol eylər,
Sular durar yollarda, sellər gəlib göl eylər.*

– misraları ilə başlayan və:

*Birin alım, hürimidir, mələkdir kəndi,
Sinəsi zərdən yoğrulubdur köksünün bəndi.
Şəkərdən şirin ləblərinin qəndi
Dili qaymaq çalar bal üstünə.*

– misraları ilə bitən şeir üstündə oxunur¹.

İraq-türkman folklorunda çox sevilən havalardan biri də «Divan-Urfa»dır. Bizcə, bu hava Azərbaycanda aşıqlar arasında «Ayaq divanı», «Osmanlı divanı» və ya «Meydan divanı» kimi tanınan havadan o qədər də fərqlənmir. «Divan-Urfa» havası üstündə oxunan şeir nümunələrində də, şeirə əlavə olunan son yeddi hecalıq misradan başqa, yerdə

¹ Əta Tərzibaşı. Kərkük havaları. Bağdad, 1961, s.37.

qalan bütün misralar on beş hecadan ibarət olur:

*Dörd kitabı bilən olsa, sidqiylə haqqın tapar,
Döşürər yüz min çiçəkdən, yoğurar,
məcun yapar.
Zərrəcə əqli olanlar aradan hissə qapar
Bu günə bayram deyəllər,
«Eyd mübarək» günüdür.
Gə dostum dərdləşəğın.*

Göründüyü kimi, «Divan-Urfa» məzmununa görə də «Divani»dən fərqlənir. Burada da şeir nəsihətamiz, çağırış xarakterlidir.

Cənubi azərbaycanlı tədqiqatçı Cavad Heyət bəzi aşıqların əruz vəznində şeir yazdıklarını və oxuduqlarını qeyd edir¹.

Maraqlıdır ki, bu xüsusiyyətə Kərkük folklorunda da təsadüf edilir:

*Gözlərin şor eyləmə, gündə min can öldürər,
Qaşların cəllad misal, verməz aman, öldürər.
Dustursuz girmə bağa, səni bağban öldürər,
Mövlan səni əryan yaradıb, əryan öldürər. – və s.*

¹ **Cavad Heyət.** Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, «Yazıçı», 1990, s.100.

Əta Tərzibaşı «Kərkük havaları» kitabının «əski xalq türküləri» bölməsində Azərbaycan da xalq nağılı ilə bağlı dastanlar qrupuna daxil olan, Kərkük folklorunda isə nağıl kimi tanınan «Yusif-Züleyxa»dan:

*Ağlar Yaqub, ağlar ah Yusif deyə,
Getdi də gəlmədi, ah yavrum deyə.*

– hər misrası on bir hecadan ibarət böyük bir mahnı vermişdir:

*Yusifin üzgünün ləl idi qaşığı,
Onu quyuya atdı Kənan qardaşı¹.*

Elə həmin bölmədə hər bəndi beş misradan ibarət olan şeir nümunələrinə də təsadüf edilir ki, onlar da aşıq yaradıcılığına aiddir.

*Haraya baxıram daşdı-kəsəkdi,
Başımız üstündə çərxi-fələkdi,
Nənəsi hüridi, özü mələkdi.
Dolanım başına, olum pərvanə,
Dərdindən kül oldum, oldum divanə.*

¹ Əta Tərzibaşı. Kərkük havaları. Bağdad, 1961, s.65.

Maraqlıdır ki, xalq arasında son misranın yerinə bəzən «Bir busə ver mənə mərdi-mərdanə» də işlənir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda aşıq sənəti, aşıq havaları çox geniş yayıldığı halda, İraq-türkman folklorunda bu janr unudulmaq dərəcəsinə gəlib çıxmışdır.

Bununla belə, son illərdə aşıq sənətinə maraq artmışdır. Kərküklülərin Bağdadda çıxan «Yurd» qəzetində tez-tez aşıqların yaradıcılığına, saz sənətinə dair yazılar və aşıqların yaradıcılıqlarından nümunələr verirdilər¹.

Təəssüf ki, ABŞ ordusu İraqı zəbt etdiyi 2003-cü ildən sonra «Yurd» qəzeti fəaliyyətini dayandırmaq zorunda qaldı.

DASTANLAR. Azərbaycan folklorunda aşıq yaradıcılığı, eləcə də dastanlar əhəmiyyətli yer tutduğu halda, İraq-türkman folklorunda geniş yayılmamışdır. Bu da səbəbsiz deyildir. Məlumdur ki, dastan janrı Azərbaycan folklorunda ən çox XVII–XVIII əsrlərdə inkişaf edib çiçəklənmişdir. Bu vaxt isə Türkman folklorunu təmsil edənlər artıq osmanlıların təsiri

¹ «Yurd» qəzeti, Bağdad, 27.06.1989.

altına düşmüşdülər. Dastan janrı isə hələ o vaxt osmanlılar arasında yox dərəcəsində idi. Türkiyəli tədqiqatçı professor P.N.Boratavin göstərdiyinə görə dastanları Türkiyəyə Cənubi və Şimali Azərbaycandan azərbaycanlılar gətirərək XIX əsrin ortalarından 1928-ci ilə qədər İstanbulda 15-dən artıq dastanın çarpına nail olmuşlar¹.

İraq-türkman folklorunda «Leyli və Məcnun», «Yusif və Züleyxa», «Fərhad və Şirin», «Arzu-Qəmbər» kimi nağıl-dastanlar, «Koroğlu», «Əsli və Kərəm» kimi dastanlar vardır. Hazırda «Əsli və Kərəm» İraq türkmanlarında sazla çalınıb-oxunan yeganə dastandır. Dastanı yalnız Teləfər bölgəsində çalılıb-oxuyurlar. Başqa dastanları isə əvvəllər əzbərdən bilən adamlar nəql edirdilər.

İraq-türkman dastanları Azərbaycan dastanları ilə səsləşir. Burada Kərəm, Fərhad, Şirin və başqa dastan qəhrəmanları ilə bağlı neçə-neçə gözəl xoyratlara təsadüf edilir. Əta

¹ **Boratav P.N.** Xalq hekayələri və xalq hekayəçiləri. Ankara, 1946, s.211; **Boratov P.N.** Türk xalq ədəbiyyatı. İstanbul, 1969, s.66.

Tərzibaşının «Kərkük xoyrat və maniləri» kitabından götürdüyümüz aşağıdakı xoyratlar və mani deyilənlərə əyani sübutdur:

*Mən dayanım;
Aç hüsnün, mən dayanım.
Kərəm eşqinnən yandı,
Qorxuram mən də yanım.*

*Şirin düşər;
Zülf üzə şirin düşər,
Fərhad qaya çarpanda,
Yadına Şirin düşər.*

*Bir də mən;
Bir sən çağır, bir də mən.
Şahsənəm çobanıyam,
Qoyun verməm qurda mən.*

*Gecələr zar ağılaram,
Heç bilməz yar ağılaram.
Şahsənəm bağçasında,
Qaldı bir mar ağılaram.*

«ARZU-QƏMBƏR» DASTANI

İraq-türkman folklorunda ən məşhur dastanlardan biri, bəlkə də, birincisi «Arzu-Qəmbər» dastanıdır. Bu dastan xalq məişətini, onun inam və etiqadını, mərasimlərini, adət-ənənələrini parlaq şəkildə əks etdirdiyindən böyük dəyərə malikdir. Bu dastanı Əta Tərzibaşı yaşlı bir Kərküklü qadının dilindən lentə köçürərək çap etdirmişdir. Folklorşünas bu münasibətlə yazır: «Dil baxımından məktəb-filan təsiri altında qalmayan sayın yaşlı xanımın qonuşma dilinə heç toxunmadan hekayəni kəlmə-kəlmə, cümlə-cümlə təsbit (lentə almaq) etdim. Bu, yerli ağız üçün günün ən gözəl örnəgidir»¹. Tədqiqatçının göstərdiyi kimi «Arzu-Qəmbər» dastanı yalnız qadınlar tərəfindən və həm də yalnız qadın məclislərində, xıneyaxmada, nişanda, toyda və s. danışılır.

¹ Əta Tərzibaşı. «Arzu-Qəmbər» dastanı, Bağdad, 1964, s.3.

«Arzu-Qəmbər» dastanı Kərkük ləhcəsinin bariz nümunəsi olduğundan İraq (1964), İran (1967) və Türkiyədə (1971) çap olunub. Dastan tərəfimizdən Bakıda təkrar-təkrar çap olunmuşdur¹.

Əsərdən həm folklorşünaslıq, həm də dilçi tədqiqatçılar – dialektoloqlar bəhrələnmə bilirlər.

Təəssüf ki, dastanın Azərbaycanda Bakı, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Qarayazı və s. variantları olsa da, işıq üzü görməmişlər².

Əta Tərzibaşı Azərbaycan folkloru ilə yaxından tanış olmamışdan əvvəl «Arzu-Qəmbər»in Oğuz qrupuna mənsub başqa türkdilli xalqlarda nağıl kimi, kərküklülər arasında isə bayatılarla işləndiyinə görə dastanlaşaraq qadın məclislərində söyləndiyini və başqa ölkələrdə olan variantlardan tamamilə fərqləndiyini göstərmişdir³.

¹ «Arzu-Qəmbər» dastanı, Bakı, 1971; Kərkük folkloru antologiyası. Bakı, «Azərnəşr», 1987, təkrar nəşr, 1990; Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-türkman cildi (kirillə), 1999; Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-türkman cildi (latın qrafikası ilə), Bakı, 2009.

² **Sədnik Paşayev.** Çoxvariantlı «Arzu-Qəmbər» dastanı və xalq əfsanələri. «Elm və həyat» jurnalı, №2, 1987.

³ **Əta Tərzibaşı.** «Arzu-Qəmbər», Bağdad, 1964, s.3.

Görkəmli folklorşünas alim M.Təhmasib iraqlı tədqiqatçının fikrinə haqlı olaraq etiraz etmişdir: «Görünür, cənab Əta Tərzibaşı bu sətirləri yazdığı zaman azəri bayatıları və «Arzu-Qəmbər»in Azərbaycan variantı ilə lazımı qədər tanış deyilmiş. Bu dastan bizdə də var. O, bayatılar üzərində qurulmuşdur. Beləliklə, biz bu formada da Kərküklə şərikik¹.

Maraqlıdır ki, Əta Tərzibaşının yaxın qohumu, kərküklü alim Sinan Səid «Arzu-Qəmbər»in Əta bəyin nəşr etdiyi Kərkük variantı üzərində tədqiqat apararaq qeyd edir ki, bu dastan İraq türkmənlərinin ləhcələrini öyrənmək üçün istinad ediləcək bir sənəd, onların kimliyini aydınlaşdıran əhəmiyyətli bir abidədir. Tədqiqatçı

*Arzum əndi bulağa,
Səsi gəldi qulağa.
Arzuya peşkəş olsun,
Şirvan, Təbriz, Marağa –*

bəndini misal gətirərək yazır: «Bu misralar dastanın harada və kimin tərəfindən yaran-

¹ **Təhmasib M.** Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında. «Azərbaycan» jurnalı, №2, 1969, s.203.

dığını aydın surətdə göstərməyə kifayət edəcək dəlildir»¹.

Dr. Əbdüllətif Bəndəroğlunun 60 yaşlı savadsız Heybət xanımın dilindən yazıya aldığı Tuz Xurmatu variantında hadisələrin Araz çayı üzərində cərəyan etdiyi bənd də çox mətləblərdən xəbər verir:

*Quruyasan, ey Araz,
Əlimizdən düşdü saz.
Qəmbəri çay apardı,
Yetiş, ey Xıdır İlyaz².*

Əslində, bu doğmalığı, bu yaxınlığı hər kəsdən əvvəl Əta Tərzibaşı görmüşdür. Tədqiqatlarında müqayisələr aparmış və Kərkük folklorunun bütün janrlarında, xüsusən də xoyrat və manilərdə, xalq mahnılarında, atalar sözlərində düşündürücü eyniyyət üzə çıxarmışdır.

¹ **Sinan Səid.** Azərbaycanlı gələcək qardaş səsi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 19 aprel 1969.

² Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-türkman cildi. (Tərtibçilər: Q.Paşayev, Ə.Bəndəroğlu) Bakı, «Elm» 1999, s.376; təkrar nəşr (latın qrafikası ilə), 2009, s.340.

«Arzu-Qəmbər» xalq nağılları ilə bağlı olan dastanlardandır. Daha doğrusu, nağılla dastan arasında keçid təşkil edir.

«Arzu-Qəmbər»in nağılla dastan arasında keçid təşkil etdiyini onun müqəddiməsindən də görmək olur. Dastanın müqəddiməsi nağıl pişrovu ilə başlayır.

Hartdan-hurtdan, sıxması qarpız qabığı, dügməsi turpdan. Aman-zaman içində, xəlbir saman içində, dəvə bərbərliq edir, əski hamam içində.

Var idi, yox idi, iki qardaş var idi və s.

O da maraqlıdır ki, İraq-türkman folklorunda nağıl da, dastan da «matal» sözü ilə ifadə olunur, baxmayaraq ki, çox nağıl sevən, xüsusi şövqlə nağıl danışan adam nağıl tiryakı adlanır¹.

Dastanın Azərbaycan variantları və eləcə də «Yaxşı və Aşiq» dastanında olduğu kimi, Kərkük variantı da bayatılar üzərində qurulmuşdur. Bu, o deməkdir ki, professor M.Təhməsinin təbirincə desək Azərbaycan folkloru

¹ İraq-türkman nağılları (Tərtibçi Qəzənfər Paşayev). Bakı, «Təhsil», 2014, s.8.

bu janrda, bu formada da İraq-türkman folkloru ilə şərikdir.

«Arzu-Qəmbər» dastanının Azərbaycan və eləcə də Kərkük variantında aşiq-məşuqın hiss və həyəcanının poetik ifadəsini bayatı şəklində tapması folklorşünas A.Nəbiyevin haqlı olaraq göstərdiyi kimi, belə bir ehtimal doğurur ki, dastan yaradıcılığında qoşma və gəraylı şəkillərindən hələ çox-çox əvvəl bayatıdan istifadə yolu ilə dastanlar yaranmışdır¹.

Bu dastanın izinə «Əsli və Kərəm» dastanında düşməyimiz də dediklərimizi təsdiq edir. Kərəmin dilindən deyilən beş bəndlik «Olmadı» adlı qoşmanın üçüncü bəndi bir tərəfdən «Arzu-Qəmbər»in daha qədim olduğunu, digər tərəfdən də onun Azərbaycanda aşıqlar arasında məşhur olduğunu göstərir:

*Xurşid öz Mahının dizinə yatdı,
Qəmbər Arzusunun tozuna batdı.
Dünyada Şahsənəm murada çatdı,
Aşiq Qərib kimi gülən olmadı².*

¹ Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1983, s.94.

² Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı, 1979, s.94.

«Arzu-Qəmbər» dastanına həm Kərkük, həm də Azərbaycan bayatılarında təsadüf etməyimiz isə onun xalq arasında sevildiyinə dəlalət edir:

*Arzular gedər;
Qəmbər – Arzular gedər.
Bəsləmə yad ördəkin,
Vətən arzular gedər.*

(Kərkük bayatısı)

*Bu gələn Qəmbər ola,
Müşk ilə əmbər ola.
Səni mənə yetirən,
Bəlkə, Peyğəmbər ola.*

(Azərbaycan bayatısı)

Demək lazımdır ki, dastanın Kərkük variantında hadisələrin gedişi həyatiliyi ilə seçilir. Çox təbii və sadə dildə iki gəncin nakam məhəbbətindən danışılır. Dastanda yer alan 29 bayatının hamısı yerli-yerində işlənməklə, onun məzmununu dərinləşdirir və təsir gücünü daha da artırır. «Arzu-Qəmbər»in Kərkük variantında böyük həyat həqiqəti vardır. Belə ki, Qəmbərin ata-anası vəfat edəndən

sonra əmisi onu öz evinə gətirir, Arzu ilə birgə onu mədrəsəyə qoyur. Qardaşı ilə kəsdiyi şərti, əhd-peymanı unutmur. Lakin Qəmbərin əmisi arvadı gözünün ağı-qarası olan yeganə qızını kimsəsiz, yetim bir oğlana vermək istəmir. Qızını varlı-hallı, arxalı bir gəncə vermək arzusu ilə yaşayır. Hər şey də buradan başlayır. O, öz südünü dələməyə qatır ki, Qəmbər yesin, Arzu ilə bacı-qardaş olsunlar.

Arzu bayatı ilə məsələnin nə yerdə olduğunu ona anladır:

*Hey hatıbdı, hatıbdı,
Qoyun-quzu yatıbdı.
Qəmbər dələmə yemə
Nənəm südüin qatıbdı.*

Maraqlı cəhət odur ki, «Arzu-Qəmbər» dastanının Azərbaycan variantında rast gəlinən bu və ya başqa süjetlərə, motivlərə bütövlükdə dastanın Kərkük variantında təsadüf edilir. Bununla belə, S.Paşayevin dastanının Bakı variantının Kərkük variantına daha yaxın və kamil olduğunu qeyd etməsi inandırıcıdır¹.

¹ «Elm və həyat» jurnalı. №12, Bakı, 1987, s.15.

Əgər Bakı variantı kamil olmasaydı, əsrin əvvəlində Bakıda boya-başa çatmış yazıçı Seyid Hüseyn «Arzu-Qəmbər»i məşhur dastanlarımızla yanaşı tutub yazmazdı: «Məlum olduğu üzrə, bizim olduqca zəngin el ədəbiyyatımız var. «Aşiq Kərəm», «Koroğlu», «Qərib», «Tahir və Zöhrə», «Arzu və Qəmbər» kimi hekayətlər el ədəbiyyatımızın məhsulu olduğundan tarixi-ədəbiyyatımızın ilk səhifələrini onlardan başlamalıyıq»¹.

«Arzu-Qəmbər»in Kərkük variantında ayrı-ayrı məhəbbət dastanlarımızda yer alan süjetlər, motivlər, hadisələr öz əksini inandırıcı şəkildə tapmışdır. «Qurbani», «Abbas-Gülgəz», «Əsli və Kərəm» və s. kimi gözəl məhəbbət dastanlarımızda olduğu kimi, «Arzu-Qəmbər» dastanında da qəhrəmanın sağ aşiq – haqq aşığı olub-olmadığı yoxlanılır. Qəmbər sağ aşiq olduğu üçün imtahandan çıxmaqla bərabər, onda qeyri-adi bir keyfiyyət də üzə çıxır. Nə desə yerinə yetir, bütün qarğışları həyata keçir. Qəmbərin sağ aşiq olduğunu bildiklərindən, Arzunu bəy evinə aparmazdan

¹ «Son xəbərlər» qəzeti, №15, Bakı, 1915.

əvvəl heç kim Arzunu bəzətməyə, onu geyindirməyə cəsarət etmir.

Bu fakt bir daha «Arzu-Qəmbər»in çox qədim olduğuna dəlalət edir. Ta qədim zamanlardan nağıllar və «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarından göründüyü kimi, insanlar qarğışlardan çəkinir, qarğış tutacağına inanırdılar.

O da maraqlıdır ki, dastanda yer alan bütün qarğışlar bayatı üstündədir.

«Arzu-Qəmbər»i başqa dastanlarımızla birləşdirən, doğmalaşdıran oxşar cəhətlər çoxdur. Bu dastanda da aşıqlər dəra düşəndə Xıdır İlyası köməyə çağırırlar. Qəmbər çayda boğularkən Arzunun Xıdır İlyasdan imdad diləməsi səhnəsi bu baxımdan səciyyəvidir:

*Qərək öləsən, qərək,
Yar, alimizdən düşdü saz.
Qəmbəri şat apardı,
Yetiş, ya Xıdır İlyaz.*

«Arzu-Qəmbər» və «Əsli və Kərəm» dastanlarında saf, ülvi məhəbbət daşa dəyir. Gənclər sevgililərinə qovuşa bilmir, vüsala yetmir, məhv olurlar. Kərkük ellərində «qara sevgi dastanı» adlandırılan hər iki dastanda

gənclərin qəbirləri arasından qaratikan çıxır, axirətdə də onları qovuşmağa qoymur. Hər iki dastanda qaratikanı kəsirlər yenidən göyərir¹.

Göründüyü kimi, «Arzu-Qəmbər» Azərbaycan dastanları ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır.

Bu telləri qırılmaz və əbədi edən dil birliyidir. Tədqiqatçı Əta Tərzibaşının «Yazı dili, qonuşma dili» adlı məqaləsində gəldiyi nəticə də dediklərimizi təsdiq edir: «İraq-türkman ləhcəsi azəri ləhcəsinə türk ləhcəsindən daha yaxın və bəlkə, əkiz qardaşlar olmaqla bərabər, bu ləhcələr uzun bir tarix boyunca çeşidli səbəblərin təsiri ilə bir-birindən xəbərsiz olaraq gəlişdikləri halda, aralarında görkəmli fərqlər bilinməmişdir»².

Təbii ki, burada söhbət bir dilli, bir folklorlu, müəyyən ictimai-siyasi səbəblər üzündən ayrı düşmüş bir xalqın müştərək mənəvi dəyərlərindən gedir.

¹ «Əsli və Kərəm». Bakı, «Uşaqgəncnəşr», 1960, s.75; Azərbaycan xalq dastanları. I cild, Bakı, «Azərnəşr», 1961, 120; **Əta Tərzibaşı**. «Arzu-Qəmbər» dastanı, Bağdad, 1964, s.32; «Arzu-Qəmbər» dastanı. Bakı, «Gənclik», 1971, s.31; «Qardaşlıq» dərgisi, №4, İraq, Bağdad, 1962.

V FƏSİL

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏR

Atalar sözləri və məsəllər İraq türkmanlarının tarixini, inkişaf mərhələlərini, həyat tərzini, dünyabaxışını, inam və etiqadını, adət və ənənəsini və s. əks etdirən müstəsna dəyərə malik bir xəzinədir. Bu xəzinədə uzaq keçmişlərlə bağlı hadisələrə, adət-ənənələrə, hətta unudulub getmiş, hafizələrdən silinmiş tarixi həqiqətlərin güclə sezilə bilən izlərinə belə təsadüf edilir. Odur ki tədqiqatçılar bu mənəvi incilərə istinad edir, onların vasitəsilə müəyyən hadisələrin izlərini və köklərini axtarırlar. Tarixçi atalar sözü və məsəlləri qədim tarixə, tarixi hadisələrə dair məlumat baxımından, hüquqşünas onları xalq həyatının yazılmamış qanunları baxımından, etnoqraf atalar sözü və məsəlləri unudulub getmiş adət-ənənələrin

hifz olunub saxlandığı mənəvi dəyərlər mənəyi baxımından qiymətləndirir. Filosof atalar sözü və məsəllər vasitəsi ilə xalqın düşüncə tərzini öyrənməyə, məntiq aləmində yerini dürüştləşdirməyə can atır. Dilçi isə atalar sözü və məsəllərə insan nitqinin inkişaf pillələrini, dilin leksik-qrammatik qayda-qanunlarını tədqiq etmək işində əvəzsiz mənbə nöqtəyi-nəzərindən yanaşır. Deməli, atalar sözləri və məsəllər «yalnız xalqın dünyagörüşünü, təfəkkürünü ifadə edən nümunələr olmayıb, həm də bir növ tarixi sənədlərdir»¹.

Bu baxımdan, əsrlərlə müəyyən tarixi, ictimai-siyasi səbəblər üzündən təcrid olunaraq başqa xalqlar əhatəsində qalan, İraq ərazisində yaşayan, azərbaycanca danışan İraq türkmanlarının atalar sözləri və məsəlləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İraq-türkman atalar sözləri və məsəllərini ilk olaraq toplayıb tədqiq və çap edən görkəmli folklorşünas Əta Tərzibaşı olmuşdur. Araş-

¹ **Əfəndiyev Paşa.** Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, «Maarif», 1981, s.98.

dırıcı «Kərkük əskilər sözü» kitabında əksər atalar sözlərinin bizdə, türklərdə, bəzən də ərəb və kürdlərdə olan variantlarını təhlilə cəlb etmişdir. Eyni zamanda atalar sözlərinin böyük bir qisminin necə yaranması, niyə belə deyilməsi, bəzən məlum dəlillərlə, bəzən də alimin ehtimalları gücünə aydınlaşdırmışdır. Tədqiqatçı atalar sözlərinin yaranması ilə bağlı bir çox maraqlı hekayələri də kitabına daxil etmişdir¹.

Əta Tərzibaşı göstərir ki, müxtəlif xalqlarda «ibrətamiz söz», «qanadlı söz», «dilin gülzarı», «xalq hikməti», «ruhun təbibi», «ağlın gözü» və s. adlarla tanınan, bədii söz sənətinin bu təkrarsız inciləri İraq-türkman folklorunda «atalar sözü» və ya «əskilər sözü» adlanır.

Tədqiqatçı, eyni zamanda qeyd edir ki, atalar sözləri xalq arasında «böyüklər sözü», «dədələrdən qalma söz», «ululardan qalma söz» kimi də tanınır ki, bununla da ən qədim, ən qiymətli irs olduğuna işarə edilir.

Əta Tərzibaşı bu terminlər arasında «atalar sözü» və «əskilər sözü»nü daha məqbul sa-

¹ Əta Tərzibaşı. Kərkük əskilər sözü. Bağdad, 1962.

yaraq yazır: «Kitabın adına «Əskilər sözü» deməmizin səbəbi bizdə atalar sözü qarşılığı olaraq bu deyişin də qullanmasından irəli gəlmişdir. Nə təkin qonuşma sırasında bir ata sözü irad etmək istəyən kimsə «əskilər sözüdü» və ya «əskilər deyər», «əskilər yalan deməyib» təbirini təkrarlar».¹

İraq-türkman atalar sözü və məsəlləri toplanaraq ya zahiri mənaya istinad edilməklə, ya da əlifba sırası əsasında giriş məqalələri ilə çap edilmişdir. Hətta «Afaq» qəzeti atalar sözünü silsilə şəklində nəşr edərkən onlardakı zahiri adları bölgü üçün əsas götürmüşdür. Məsələn: dəvə, at, qurd, qoyun, it, pişik, toyuq, xoruz və s. haqqında atalar sözləri başlıqları altında qruplaşdırılaraq oxuculara təqdim edilmişdir².

Bununla belə Əta Tərzibaşı atalar sözü və məsəlləri nəzəri cəhətdən təhlil etmiş, hətta atalar sözünə tərif vermişdir: «Atalar sözü xalqa gözəl yol göstərən, çeşidli görüş və düşüncələri təmsili olaraq anladan, basma

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük əskilər sözü. Bağdad, 1962, s.8.

² **Sinan Səid Əbdülqadir.** İraqda türk mətbuatı və ədəbi məsələlər. Namizədlik dis., Bakı, 1969, s.179.

qəlib biçimində qısa, fəqət geniş, həm də toplu anlamlı hikmət ifadə edən kinayəli, çəkici və yararlı söz ki, xalqın lisan halı olmuşdur»¹.

Elə buradaca Əta Tərzibaşı göstərir ki, bu tərifdən kənarda qalan təbirlər, deyişlər, vəsflər, bəddualar (qarğışlar), söyüşlər, təşbehlər və s. atalar sözləri sırasına keçmir. Bununla belə, «Doğruluq dost qapısıdır», «Qılı yağdan ayırır», «Yorğan getdi, qovğa bitdi», «Allah dəvəyə qanad versəydi, bütün damları yıxardı», «Bir dərddənin dərmanını o dərddə düşəndən al», «Əyri ağac düz olmaz, rəndə vursan yüz yerdən», «Yatan aslan olursa, fürsət ha oyağındı» və eləcə də ayrı-ayrı tanınmış şəxslərin məşhur kəlamlarını da Əta Tərzibaşı təəssüf ki, atalar sözləri sırasına daxil etməkdən çəkinib².

Əta Tərzibaşı, eyni zamanda atalar sözləri ilə məsəlləri ayırmağın çətinliyindən söz açaraq xüsusi qeyd edir ki, kitabda verdiyi kəlamlar arasında atalar sözləri olmayanlara

¹ **Əta Tərzibaşı**. Kərkük əskilər sözü. Bağdad, 1962, s.8

² Yəne orada, s.6-7.

da təsadüf edilə bilər. Lakin onların sayı çox olmamalıdır¹.

Doğrudan da, kitabda atalar sözü olmayan məsəl və ifadələr də yer almışdır. Məhz buna görə də tədqiqatçı bu ifadələrin yaranması və mənasından söz açmalı olmuşdur. Məsələn: «Ağa bağından gül bağışlayır», «Sığır başı küpdə ası qalır», «Əhməd ağaya anlat», «Türkman oğlu köç eylədi, seyran bunun sonundadı», «Həməvinin kor bəgiri kimin axır gətirib», «Saqqalını tərəş etdi, əlinə güzgü verdi», «Qaçanı tut, qalan malımızdı», «Qalxdın öz evini yıxdın, düşdün xalqın evini yıxdın», «Nənəniz dərd yesin, hər biriniz yarım verin, dörd yesin», «Kifr Əhməd kifr oxur, yerin görər oxur», «Həm satar, həm su qatar, həm də bərabər atar», «Yem borusu çalır» və s. belələrindəndir.

Göründüyü kimi, quruluş və məzmun etibarilə bir-birinə çox bənzəyən, hətta ilk baxışda aralarında heç bir fərq olmadığı zənn edilən atalar sözləri və məsəlləri ayırmaqda tədqiqatçı çətinlik çəkmişdir. Həqiqət naminə demək lazımdır ki, «Atalar sözü və məsəllər

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük əskilər sözü. Bağdad, 1962, s.8.

arasında kəskin hədd çəkmək qətiyyəən mümkün deyildir»¹. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan atalar sözlərinin yaranması, təkamülü və dil xüsusiyyətlərinə dair sanballı əsərində dilçi alim Z.Əlizadə haqlı olaraq qeyd edir ki, nəinki Azərbaycan və ya sovet alimləri, eləcə də əcnəbi alimlər atalar sözü və məsəllərin fərqlərini göstərə bilməmişlər².

Bizcə, bunun əsas səbəbi atalar sözü və məsəllərin bir-birinə bənzəməsi, aralarında elə bir həddin görünməməsidir. Yeganə fərq tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, atalar sözlərinin tamamilə aydın və bitkin bir fikir, hökm ifadə etməsində, məsəllərin isə el arasında kiminsə başına gəlmiş bir hadisə, söhbət və s. ilə əlaqədar yaranan qısa və oynaq bir ifadə olmasındadır³.

¹ **Onisayskaya İ.M.** Atalar sözləri və onlardan əmələ gələn frazeoloji birləşmələrin (deyimlərin) quruluşu. Namizədlik dis., Leningrad, 1961, s.22.

² **Əlizadə Zinyət.** Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, «Yazıçı», 1985, s.50, 51.

³ **Rzaquluzadə Mikayıl.** Atalar sözü və məsəllər. Bakı, «Azərnəşr», 1949, s.5; **Cəfər Xəndan.** Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 1950, s.162; **Səlim Cəfərov.** Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1958, s.115; **Rıbnıyakova M.A.** Atalar sözləri və məsəllərin məzmun və forması. Bax: Rus folklorşünaslığı (rusca). III cild. Moskva, 1965, s.378.

Heç şübhəsiz buna görədir ki, Əta Tərzibaşı atalar sözləri və məsəllərlə bağlı bir çox insanların başına gəlmiş hadisələri kitabında hekayə kimi vermişdir.

Böyük rus alimi V.İ.Dal hələ vaxtilə göstərmişdir ki, «Məsəl xalq arasında gəzən, ancaq hələ tamam atalar sözü təşkil etməyən səlis, qısa danışıqdır»¹.

Maraqlıdır ki, İ.İbrahimov «Adam ağızından söz, qazan altından köz» məsəlini misal göstərir və qeyd edir ki, bu məsəldən atalar sözü düzəltmək üçün ona «çıxar» sözünü artırmaq kifayətdir².

Demək lazımdır ki, bu xüsusiyyət İraq-türkman atalar sözü və məsəllərində də belədir. Məsələn, «Nə söyüd ağacınnan bar, nə arsızdan ar», «Nə beşdə alacağım, nə onda verəcəyim», «Əkmək eldən, su göldən» məsəllərinə «gözlə», «var», «gələr» sözlərini artırmaqla atalar sözü alınır:

¹ Dal V.İ. İzahlı lüğət (rusca). III cild. Moskva, 1912, s.395.

² İbrahimov İdris. Atalar sözü və məsəllər. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. AEA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1961, s.123.

*Nə söyüd ağacınnan bar gözlə,
nə də arsızdan ar.
Nə beşdə alacağım var, nə onda verəcəyim.
Əkmək əldən gedər, su göldən.*

Göründüyü kimi, bircə sözün artırılması və ya çıxarılması ilə məsəllər atalar sözüünə və əksinə çevrilir.

İraq-türkman atalar sözləri və məsəllərdə həm xalqın məntiqi, psixologiyası, pedaqogikası, birgəyaşayış qaydaları, həm də əmək fəaliyyəti, cəmiyyətdə davranış qayda-qanunları öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar İraq-türkman atalar sözü və məsəllərinin əsasını təşkil edir.

Xalq kütləsinin təfəkkürünü ibrətəməz bir tamlıqla ifadə edən, hamı tərəfindən danışığ əsnasında hər an, hər münasibətlə işlədilən, Şərqi milli koloritini əks etdirən İraq-türkman atalar sözləri və məsəllərində, hər şeydən əvvəl, nəzərə çarpan cəhət dərin məna ilə bərabər, axıcılıqdır. Bunların əksəriyyəti rədifi, qafiyəsi yerində olan gözəl şeir parçasını andırır. Məsələn:

Qonşunun dili şişib, qovğası bizə düşüb.
Yoldaş tanı, yola var, yolda yüz min bəla var.
Acıq gələr üz saralar, acıq gedər üz qaralar.
Xarab qardaş, qara daş.
Nənəli qız bəlli qız, nənəsiz qız dəlli qız.
Tamah etdilər mala, qızı verdilər lala.
Nə duzlu ol – atıl, nə duzsuz ol – satıl.
Nə belə et – öyül, nə elə et – söyül.
Alışdın yağlı dolmaya, əcəb bir gün olmaya.
Qalıbdı öz başına, örtübdü bez başına.
Bir çulum var ataram, harda gəlmiş yataram.
Astarına bax – bezini al, nənəsinə bax – qızını al.
Nə vaxt yağış, o vaxt qış.
Aləmə dəf-dümbələk, bizə xəlbir-ələk.
Naxırda inəgim yox, naxırçıydan hesabım¹ çox.

Hər biri bir inci olan bu hikmətli sözlərin əksəriyyəti Azərbaycan atalar sözü və məsəllərindən fərqlənir. Görkəmli Azərbaycan alimi, folklorşünas M.Təhmasib bu münasibətlə yazmışdır: «Əta Tərzibaşının «Kərkük əskilər sözü» kitabından 700 atalar sözünün

¹ Burada və bundan sonra misal göstərilən atalar sözləri və məsəllər Əta Tərzibaşının «Kərkük əskilər sözü» kitabından götürülmüşdür.

çox kiçik bir hissəsi bugünkü azərbaycanlı üçün «yeni»dir, yəni naməlumdur. Bu da ancaq və ancaq sırf yerli Kərkük mühiti ilə bağlı olanlara və bizdə işlənməyən sözlərdən ibarət olan nümunələrə aiddir. Əksəriyyət isə bizdə də bu gün işlənən atalar sözü və məsəllərdir»¹. İlk baxışda burada qeyri-adi bir şey yoxdur. Məlumdur ki, bir-birindən çox-çox uzaqlarda yaşayan dünya xalqlarının az-çox fərqlərlə eyni tarixi mərhələ keçirməsi nəticəsində atalar sözləri və məsəllərin bir-birinə çox yaxın nümunələrinə təsadüf edilir. Məsələn:

*Gözdən uzaq, könüldən iraq.
Yaxşı dost yaman gündə məlum olar.
Gül tikansız olmaz.
Cücəni payızda sayarlar – və s.*

Lakin biz eyni həyat tərzini, eyni dünya-görüşü, eyni inam və etiqadları, adət-ənənələri əks etdirən, eyni qatdan qidalanan atalar sözlərindən söhbət açırıq.

¹ **M.Təhmasib.** Ara uzaq, ürək yaxın. «Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti», 18.03.1972.

Saxla samanı, gələr zamanı.

(Azərbaycan)

Qaldır samanı, gələr zamanı.

(Kərkiük)

Yanlıs hesab Bağdaddan qayıdar.

(Azərbaycan)

Yanlıs hesab Bağdaddan dönər.

(Kərkiük)

Sən ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa.

(Azərbaycan)

Sən ağa, mən ağa, sığırları kim sağa.

(Kərkiük)

Bir çox atalar sözü və məsəllərdə isə ya cüzi fərqə rast gəlinir, ya da bir-birinin variantı olur. Məsələn:

Zaman sənə saz olmasa, sən zamana saz ol.

(Azərbaycan)

Zaman sənə uymazsa, sən zamana uy.

(Kərkiük)

Tutdu qatıq, tutmadı ayran.

(Azərbaycan)

Düz oldu ox, əgri oldu yay.

(Kərkiük)

Oğrudan qalanı falçı apardı.

(Azərbaycan)

Xerxızdan (oğru) qalanı falçıya verdi.

(Kərkük)

Çaqqallar gödən çıxarır, qurdun adı bədnamdı.

(Azərbaycan)

Çaqqal var baş qoparır, qurdun adı yamandı.

(Kərkük)

– kimi işlənir.

Bununla belə, epik-lirik növün çox sanballı bir janrı kimi, İraq-türkman atalar sözləri və məsəllərinin özünə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətləri də vardır. Kərkük atalar sözü və məsəllərinin bir çoxu iki hissədən ibarət olur. İkinci hissə birinci hissədə verilmiş fikri daha da qüvvətləndirir, mənalandırır, tamamlayır. Azərbaycan folklorunda çox işlənən «**Utananın oğlu olmaz**», «**Bu günün işini sabaha qoyma**», «**Ağıl yaşda deyil, başdadı**», «**Əski pambıq bez olmaz**» və s. atalar sözləri Kərkük folklorunda «**Utananın oğlu olmaz, olsa da xeyrin görməz**», «**Bu günün işini yarına (sabaha) qoyma, bəlkə, yarın sənə**

yar olmadı», «Ağıl yaşda deyil, başdadı. Amma ağıl başa gətirən yaşdı», «Əski pambıq bez olmaz, əski düşmən düz olmaz» kimi işlənir və istər-istəməz fikir bütövlüyü, fikir bitkinliyi ilə adamı heyrətə salır.

Əta Tərzibaşının doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, sırf Kərkük mühiti ilə bağlı olan, yalnız İraq-türkman folkloruna xas olan atalar sözləri və məsəllər də çoxdur. Məsələn:

*Əvvəl Fərəc bəzirganiydi,
indi ignə-saqqız satır.*

Molla Nəsrəddin hekayəti oldu.

Təvəkkülün gəmisini batmaz.

Ustadımın adı Xıdır, əlimdən gələn budur.

Xəndandan xəta çıxmaz.

*Şirəğanın Marağada bağı var, üzümü yox,
yarpağı çox.*

Bağdad kimin şəhər, qardaş kimin yar olmaz.

Balı olanın çibini Şamdan gələr.

*Bir köyün ağası Salman olsun,
o köydə nə xırman olsun.*

– və s. bu qəbildəndir.

Atalar sözü və məsəllərin mənşəyini xronoloji şəkildə tədqiq etmək asan olmasa da,

şifahi xalq ədəbiyyatının başqa janrları kimi «öz xüsusi yolu ilə tarixə yoldaşlıq edən», «xalqın bir növ açıq kitabı olan», hər nəslin ortaya öz istək və arzularını, ictimai-tarixi həyat mübarizəsindən doğan nəticələri qeyd edib getdiyi... bu zəngin xəzinə içərisində tədqiqat üçün böyük əhəmiyyətə malik olan, öz keçmişimizi öyrənməkdə bizə bir növ bələdçilik edən atalar sözləri və məsəllərin bir çoxunun uzaq keçmişlərlə bağlı olduğunu görmək o qədər də çətin deyil.

Məsələn:

*Əkən öküz, biçən öküz, xırmana
gələndə ho... ho.*

Ev buzovü cütdə olmaz.

Adı biçindədi, orağı qırıxdı.

Quş var əti yeyilir, quş var ət yedirdilir.

Talesiz uşağın nənəsini al aparar.

– və s. kimi atalar sözləri xalqın uzaq keçmiş, adət-ənənələri ilə bağlı maraqlı məsələrdən söz açır. Burada əvvəlinci üç atalar sözü cütçülük dövründən bəhs edirsə, dördüncü atalar sözü ovçuluqla əlaqədar meydana gəlmişdir.

«Talesiz uşağın nənəsini al aparar» atalar sözündə isə Azərbaycan folklorunda olduğu kimi Kərkük ellərində də xalqın qədim inam və etiqadının izinə düşürük.

Əta Tərzibaşının tədqiqatlarından göründüyü kimi, rəvayət və əfsanələr atalar sözlərinin yaranmasında müəyyən rol oynamışdır. Bunu biz Şərqdə məşhur olan «Leyli və Məcnun» əfsanəsi ilə bağlı yaranmış atalar sözündə də görürük: «Nə Leyli xəstə düşsün, nə Məcnun can versin».

Atalar sözləri və məsəllər müxtəlif yollarla: ayrı-ayrı mərasimlərdə, iş başında zəhmətlə əlaqədar, şifahi və yazılı ədəbiyyat və s. ilə bağlı yaranırlar. Folklorun həm epik, həm də lirik janrlarından nağıl, tapmaca, dastan, lətifə, bayatı və laylalarla əlaqədar yaranmış xeyli atalar sözü və məsəllər vardır. Bu janrlar atalar sözü və məsəllərin yaranma və zənginləşmə mənbəyi kimi diqqəti cəlb edir. «Yuxu ölümün qardaşdı» – nağıllarla əlaqədar yaranmışdır. «Gələn gedər, gedən dönməz», «Yeyər öz budu ətin, çəkməz qəssabın minnətin» atalar sözləri tapmacalarla bağlı yaranmışdır. Kərkük ellərində qəribə, gülməli, adamı mat

qoyan bir hadisə baş verəndə «Molla Nəsrəddin hekayəti oldu» – deyirlər. Burada Molla Nəsrəddin lətifələri ilə bağlı olan atalar sözləri və məsəllər də geniş yayılmışdır: «Hər gözəlin bir eybi olar», «Paranı verən düdüyü çalar», «Yorğan getdi, qovğa bitdi», «Əlinin xəmiri ilə kişi işinə qarışma», «Kişinin sözü bir olar», «Allah dəvəyə qanad versəydi, bütün damları yıxardı», «Molla diri olaydı, eşşəyini qurd yeyəydi» və s. belələrindəndir.

İraq-türkman folklorunda məşhur olan «Arzu-Qəmbər» dastanı ilə bağlı atalar sözləri də yaranmışdır:

«Qəmbərsiz düyün olmaz», «Bəsləmə yad ördəgin, vətən arzular gedər». İkinci atalar sözü bayatının tərkib hissəsi kimi daha yaxşı təsir bağışlayır:

*Arzular gedər,
Qəmbər–Arzular gedər.
Bəsləmə yad ördəgin,
Vətən arzular gedər.*

«Qəmbərsiz düyün olmaz» Azərbaycan folklorunda da öz əksini tapmışdır:

Bayraməlisiz toy olmaz, Qəmbərsiz düyün.

İraq-türkman folklorunda bayatı və laylalarla işlənən onlarca atalar sözü və məsəllər vardır. Burada bayatı və laylaların atalar sözünü təşkil etdiyi misralardan bəzi nümunələr verməklə kifayətlənəcəyik: «Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın su səni», «Tərəzin əyiləndə hər gələn bir daş atar», «Qanana bir söz yetər, qanmayana yüz oxu», «Əgri ağac düz olmaz, rəndə vursan yüz yerdən», «Gedən gün geri dönməz, günü günə calasan», «Can hər şeydən şirindi, ondan da bala şirin», «Bir dərdlinin dərmanın, o dərdə düşəndən al», «Övladın qeydinə qal, kor olmasın ocağın» və s.

*Əkmə bitmiyən yerə,
Can ver itmiyən yerə.
Ayaqlar necə varsın,
Könül getmiyən yerə.*

*Oyan yeri;
Qalx, silkin, oyan yeri.
Yüz il sel gəlsə dolmaz,
Bir gün qəm oyan yeri – və s.*

Klassik və müasir İraq-türkman şair və yazıçıları da yaradıcılıqlarında çoxlu atalar

sözü və məsəllərdən istifadə etmiş, onların xalq arasında yayılmasına xidmət göstərmişlər. Bu baxımdan, Azərbaycan və İraq türkmanlarının dahi şairi İmadəddin Nəsimi xüsusilə fərqlənir. Şair, demək olar ki, bütün şeirlərində atalar sözü və məsəllərdən məharətlə istifadə edib, ölməz əsərlər yaratmışdır:

*Çün hər nə kim akərsən, axır biçərsən anı.
Söz bilənə yetər bu söz, özgə sualə düşməsin.
Ey Nəsimi, aqibət verər yelə,
Bivəfa ilə yeyən nanü nəmək –*

və s. atalar sözləri bu qəbildəndir¹.

İraq-türkman atalar sözləri və məsəllərinin folklorun başqa janrlarında və eləcə də bədii ədəbiyyatda gen-bol işlədilməsi, onların başqa janrlar arasında tutduğu yeri dərk etmək üçün müəyyən təsəvvür yaradır.

Kərkük ellərində Molla Nəsrəddindən əlavə, başqa tarixi şəxsiyyətlər və hadisələrlə bağlı yaranmış çoxlu atalar sözü və məsəllər də vardır. Məsələn: «Altunu yez (mis), atlası

¹ İmadəddin Nəsimi. İraq divanı (tərtib edən və önsözün müəllifi Qəzənfər Paşayevdir), Bakı, «Yazıçı», 1987, s.7.

bez qoryalıları», «Cümə daşı atmaq», «Həməvinin kor bəgiri kimi axır gətirmək», «Həsən-Hüseyn üçün deyil, həlim üçün şivən edir», «Qaçanı tut, qalan malımızdı», «Qalxdın öz evini yıxdın, düşdün xalqın evini yıxdın», «Lolo, lolo, mənə də lolo!», «Əhməd ağaya anlat», «Türkman oğlu köç eylədi, seyran bunun sonundadı», «Saqqalını tərəş etdi, əlinə güzgü verdi», «Həm satar, həm su qatar, həm də bərabər atar» və s. bu qəbildəndir.

Bu atalar sözü və məsəllərin yaranma yolu, yeri və münasibəti Əta Tərzibaşının kitabında öz əksini tapmışdır¹.

Bununla belə, demək lazımdır ki, atalar sözləri və məsəllərin mənşəyini xronoloji şəkildə müəyyən etmək mümkün deyildir. Bunun əsas səbəbi xalq ədəbiyyatının başqa növləri kimi, atalar sözlərinin də dəyişkən olmasıdır². Ona görə ki, müxtəlif inkişaf mərhələlərində onlar müxtəlif forma və məzmun kəsb edirlər. Lakin bu o demək deyildir ki,

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük əskilər sözü. Bağdad, 1962.

² **İbrahimov İdris.** Azərbaycan atalar sözləri və məsəlləri. Namizədlik dis., Bakı, 1949, s.36.

hər yeni inkişaf mərhələsində atalar sözləri başdan-başa dəyişir. Əksinə, atalar sözləri arasında uzaq keçmişlərlə bağlı saysız-hesabsız nümunələr vardır. Belə olmasa idi, atalar sözlərinin qədimliyi və yaranma yolları barədə söz açmaq, nəticə çıxarmaq mümkün olmazdı. Bu və ya digər xalqın fikir tarixini, keçdiyi yolu, inkişaf mərhələlərini aydınlaşdırmaqda atalar sözləri və məsəllər tədqiqatçının köməyinə çatır, ona bir növ bələdçilik edir. Məsələn:

«Altunu yez, atlası bez» – ələ salmaq, başa qaxmaq anlamında işlənən bir məsəldir. Xasa çayı Kərkükü iki yerə bölür. Şəhərin Qala hissəsində yaşayanlara qalalılar, qarşıyaxada yaşayanlara qoryalılar deyirlər. Belə nəql edirlər ki, keçmişdə bu iki yaxada yaşayan sakinlər arasında tez-tez mübahisə, söz-söhbət olarmış. Qoyralıların yarı hənək, yarı gerçək, bir az da istehza ilə qalalıların ünvanına dedikləri yuxarıdakı ifadə xalq arasında bir məsəl kimi qalmışdır.

«Hər gözəlin bir eybi olar». Bu atalar sözü Molla Nəsrəddinlə bağlıdır. Mollanın oğlu böyümüş, evlənmək vaxtı çatmışdı. Bir gün arvadına deyir ki, gəl oğlumuzla çox zəngin

olan qonşu molların qızını alağ. Biz həyatda bir gün görmədik, qoy heç olmazsa oğlumuz yaxşı yaşasın. Arvad deyir ki, oğlum onu almaz. Gözü çaşdır, ayağı topaldır, dili laldır.

Molla: – Ay arvad, qoy olsun, eyiblərimizi görməz, qapı-qapı gəzə bilməz, kasıblığımızdan danışa bilməz.

Axşam molların arvadı oğlunu yan otağa çəkib əhvalatı ona danışır. Oğlan deyir:

– Onun gözü çaş, ayağı topal, dili laldır.

Arvad molların dediklərini fikirləşmədən bəyan edir.

– Keçəldir, bəs buna nə deyəcəksən?

Molla bunu arvadına başa salmamışdı. Arvad bilmir nə desin, susur.

Molla qonşu otaqdan:

– Ay arvad, özgə vaxtı danışmağa imkan vermirsən, niyə lal olubsan. Desən ki, «Hər gözəlin bir eybi olar».

Bu kəlam indi də xalq arasında məşhurdur.

Sırf yerli mühitlə bağlı yaranmış, ölkəşünaslıq elmi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən atalar sözləri və məsəllərə də İraq-türkman folklorunda bol-bol təsadüf edilir:

*Hələb ordasa, arşını burdadı.
Kərkükü yalan, Ərbili siçan,
Bağdadı seylan apardı.
Yuxarı Zivədə dilənər, Aşağı Zivədə paylar
(Kərkükdə məhəllə adları).*

Balı olanın çibini Şamdan gələr – və s. atalar sözləri və məsəllər nəinki coğrafi, tarixi yerləri və s. öyrənmək baxımından, eləcə də tarixi həqiqətləri bilmək, dərk etmək yolunda əvəzsiz xəzinəyə çevrilir.

Bəzi atalar sözləri və məsəllər insanın qüdrəti, iradəsi xaricində olan məntiqi davamiyyət, labüd həqiqətlərin nəticəsi kimi yaranmışdır:

*Əgər xoruz bannamasa da sabah olur.
Yaş yetmiş, iş bitmiş.
Səksən, doxsan, aqibət bir gün yoxsan.
Gənclik bir quşdu, uçdu tuta bilməzsən.
Dünya bir pəncərədi, hər gələn baxar gedər. – və s.*

Bir çox atalar sözləri və məsəllər müəyyən adət-ənənələrlə əlaqədar yaranmış, zaman keçdikcə öz əvvəlki mənasını dəyişmiş, yeni məzmun kəsb etmişdir. Məsələn:

*Mən bismillah deyincə, o əlhəmdüillah dedi.
Naxırçılıq edir, əkmək yığmaq eybinə gəlir – və s.*

Keçmişdə naxırçıya əməyi müqabilində çörək verərlərmiş. Atalar sözü buradan yaranıb.

İraq-türkman atalar sözlərinin mənaca zəngin, məzmunca rəngarəng olan xüsusiyyətlərindən danışarkən, hər şeydən əvvəl, qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan folklorunda olduğu kimi, burada da atalar sözləri bir yaradıcılıq məhsulu olmaq etibarını ilə heç bir bağlı həqiqəti açmır, əksinə, kəşf edilmiş həqiqətləri ifadə edir:

Saqqalını dəgirməndə ağardıb.

Gül tikansız olmaz.

Dolmada bir şey yoxsa, nişin sarınır?

Dəvəquşu kimi gizlənmək istəsə, başını quma soxar.

Lalın dilini nənəsi bilir.

Sel önündən kötük tutulmaz,

Sözü ya uşaqdan, ya dəlidən al.

Doğrudan da, atalar sözü və məsəllərin mənə və məzmununa fikir verdikdə onların müşahidə və ya sınaq yolu ilə yaranmış olduğunu açıqca görmək olur. Məsələn:

*Ağacdən maşa olmaz, çingənədən (qaraçı) paşa.
Qudurmuş köpəyin ömrü qırx gündü – və s.*

Birinci atalar sözü öz mənşəyini sınaqdan, ikincisi isə müşahidədən almışdır. İkinci miasalda maraqlı doğuran cəhətlərdən biri də «qırx» sayı ilə bağlıdır. Kərkük folklorunda bu ədədin işləndiyi başqa atalar sözlərinə də təsadüf edilir. Məsələn:

*Qırxınnan sora saz alışıır.
Ver qırxı, çəkmə qorxu.
Gözəllikdən qırx gündə doyulur,
Gözəl xoydan qırx ildə doyulmaz – və s.*

«Qırx» ədədi ilə bağlı olan atalar sözlərinin məcazi mənasını bir yana qoyaraq, onların həqiqi mənasından çıxış etsək, qərribə bir mənzərənin şahidi oluruq.

Qudurmuş köpəyin qırx gündə ölməsi, it dişləyən adama hər gün bir iynə hesabı ilə qırx gün ərzində iynə vurulması, xəstələnmə təhlükəsinin qırx gün davam etməsi, ölünün qırxının ənənəvi mərasim kimi qeyd edilməsi, zahı qadının və uşağın qırxı çıxana qədər kənar şəxslə təmasda olmasının təhlükəsi və s.

kimi məsələlərin, bizə belə gəlir ki, tək-cə təbiət hadisələri ilə əlaqələndirilməsi doğru deyildir. Burada təbabətlə bağlı məsələlər göz qabağındadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözləri və məsəllər ictimai həyatı əks etdirmək baxımından da maraqlı doğurur, həm də onu sadəcə olaraq əks etdirmir, özünəməxsus bir tərzdə təhlil edir, özü də bəhs etdiyi hadisələrin baş verməsi səbəbini göstərir. Məsələn:

Bir dağ yıxılmazsa, bir dərə dolmaz.

Çayır öz kökü üzərində bitər.

Divarı yıxılanda tozu çıxar – və s.

Əta Tərzibaşının qənaəti budur ki, atalar sözləri və məsəlləri mövzular üzrə deyil, məcazi mənası və məzmununa görə təsnif edilərək tədqiq etmək daha məqsədəuyğundur.

İraq-türkman atalar sözləri və məsəllərindən danışarkən xalq dilinin zəngin leksikasının keçmiş işlək forma və şəkillərini qoruyub saxlayan bu incilərinin dilçilik baxımından da böyük əhəmiyyəti olduğunu unutmamaq olmaz. Tək-cə onu demək kifayətdir ki, İraq-

türkman atalar sözü və məsəllərində «Kitabi-Dədə Qorqud» da daxil olmaqla, Azərbaycan dilinin dərin qatlarında işlənmiş bir çox sözlər mühafizə olunub saxlanmışdır. Şübhəsiz, onlar Azərbaycan dili tarixinin bəzi qaranlıq qalmış məsələlərinin dürüsləşdirilməsində tədqiqatçıların köməyinə gələ bilər. Məsələn:

*Qısrağı (at) gənc gözüynən, qızı ahıl
gözüynən al.*

Özü yayan (piyada), əkməgi atlı.

Qallavuzu (bələdçi) qarğa olan leş iylər.

Köpək səmiz (kök) olsa da, əti yeyilməz.

*Sığır (inək) qəssabxanaya ulaşıdıqdan
sonra bıçaq hazırıldı.*

*Gecə müştərisi ya xerxiz (oğru) olar,
ya xeyirsiz – və s.*

«Əski pambıq bez olmaz, əski düşmən düz olmaz», «Arvad var ev dayağıdı, arvad var incana (paltar yumaq üçün gildən düzəldilən qab) boyağıdı» və s. kimi¹ atalar sözlərinə İraq-türkman folklorunda da təsadüf edilir².

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, «Yazıçı», 1988, s.31, 33.

² Əski sözlər bağçası. Bağdad, 1989, s.48.

Ot kökü üstündə bitdiyi kimi, insan da öz kökündən ayrılmır, bütövlükdə həyatı boyu xalqın adət-ənənəsini, dilini, inam və etiqadını, milli qürurunu saxlayır. Bütün bunlar ana südü ilə İraq türkmənlərinin qanına keçən atalar sözü və məsəllərdə də öz əksini bariz şəkildə tapmışdır. Xalqın dünyagörüşünün, ağıl, zəka və əməlinin, həyat təcrübəsinin qısa, dolğun, yığcam ifadəsi, az sözlə ən geniş məna ifadə edən şah əsərlər – atalar sözləri və məsəllər insanı düşünməyə, axtarmağa, müqayisə etməyə, nəticə çıxarmağa sövq və vadar edir. Çünki «o elə bir hikmət xəzinəsidir ki, hər dəfə ora baş vurub qayıdanlar neçə-neçə inci, sədəf tapıb gətirirlər»¹.

Atalar sözləri və məsəllər, eləcə də insanlara yığcam, müdrik danışmaq vərdisləri aşılayır. Təsadüfi deyildir ki, prof. M.Şaxnoviçin «kökləri xalq yaradıcılığından qida alan əzəmətli ağac» adlandırdığı,² bir çox elmlərin açarı fəlsəfə də öz ilkin və sadə başlanğıcını atalar sözlərindən almışdır.

¹ **Əli Saləddin.** Azərbaycan şeiri və folklor. Bakı, «Elm», 1982, s.142.

² **Şaxnoviç M.İ.** Qədim əsatirlər və filosofiya (rusca). Leningrad, 1971, s.104.

Məhz buna görədir ki, qədim dövrlərdən başlamış zəmanəmizə qədər filosoflar həmişə canlı məxəz kimi atalar sözü və məsəllərə müraciət etmişlər. Bu zəka və söz sənətinin daim təzə-tər, belə dərin təsir gücünə malik olması, başlıca olaraq onların böyük həyat həqiqətlərini, əxlaqi-mənəvi tərbiyə motivlərini yığcam, hikmətli şəkildə ifadə etməsindədir. Qərinələrlə öncə yaranan, müdriklik süzgəcindən keçərək həyata əbədi vəsiqə alan, zəmanəmizə qədər gəlib çıxan, İraq-türkman folklorunun aparıcı janrlarından olan atalar sözləri və məsəllər indi də öz əhəmiyyətini itirmir, böyük hikmət və tərbiyəedici təsir gücünü saxlayır, xalqın tarixini, mənəvi-psixoloji təkamül yolunu öz ziyası ilə işıqlandırır.

İraq-türkman folklorunun epik-lirik növünün sahilsiz ümmana bənzər atalar sözlərinə həsr olunmuş «Kərkük əskilər sözü» kitabını təhlil edərkən, onun müəllifinə layiq olduğu qiyməti verərkən, bitib-tükənməyən bu incilər xəzinəsi barədə öz şəxsi fikir və mülahizələrimi irəli sürmək imkanı əldə etdiyimə görə təmənnasız insan, qocaman folklorşünas və ədəbiyyatşünas alim, ustadım Əta bəy burada dərin minnətdarlığımı bildirməyi özümə borc bildim.

VI FƏSİL

ƏTA TƏRZİBAŞI VƏ AZƏRBAYCAN-İRAQ-TÜRKMAN ƏDƏBİ-ELMİ ƏLAQƏLƏRİ

Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyətinə həsr etdiyim bu kitabın hər səhifəsindən görmək olar ki, istər ədəbi, istərsə də elmi əlaqələrimiz sahəsində qocaman folklorşünas müstəsna xidmətlər göstərmişdir. O, İraq-türkman tədqiqatçıları arasında eyni dilə, eyni folklorə, eyni xalq musiqisinə, eyni adət-ənənəyə malik bir xalq olduğumuzu gündəmə gətirən ilk araşdırıcıdır.

Onlarla elmi məqalənin müəllifi Əta Tərzibaşı «Yazı dili, qonuşma dili» adlı məqaləsində ədəbi dilin mütləq xalq dilinə yaxınlığı məsələsini qoyur. O, haqlı olaraq göstərir ki, ədəbi dil xalq dili əsasında formalaşmalı,

yerli şivələrə öz təsirini göstərməlidir. Əta Tərzibaşı yazır: «Bir millətin yazı dili qonuşma dilinə nə qədər bağlı, nə qədər yaxın isə o dəgin qiymət ifadə edər. Yazı dilinin xalq dilindən uzaq qalması isə o dil üçün bir tale-sizlik olur... Bizim türkman ləhcəsi türk şivə-sindən (osmanlı türk dili nəzərdə tutulur – Q.P.) və yazı dilindən azacıq uzaq qalmışdır. Türkman ləhcəsi azəri ləhcəsinə türk ləhcəsin-dən daha yaxın və bəlkə, əkiz qardaşlar ol-maqla bərabər, bütün bu ləhcələr uzun bir tarix boyunca çeşidli səbəblərin təsiri ilə bir-birindən xəbərsiz olaraq gəlişdikləri halda aralarında görkəmli fərqlər bilinməmişdir»¹.

Əta Tərzibaşı musiqi baxımından da ta qədim zamanlardan qırılmaz tellərlə bağlı olduğumuzu göstərmişdir: «Əskidən bəri azərilərlə dolu olan Təbriz, Marağa, Qarabağ və daha başqa şəhər və səmtlərdə musiqi həyatı yüksək bir səviyyəyə alınmışdır. O zaman İraq türkləri ilə bu ölkələrdə yaşayan türklər arasında dil, ədəbiyyat və musiqi baxımından bulunan yaxın bağlılıq qolaylıqla

¹ «Qardaşlıq» dərgisi, №4, Bağdad, 1962, s.26-27.

düşünülə bilər. Bu bağlılıq azərilərlə İraqda yaşayan türkmanlar arasında bir dərəcəyə dərin qüvvətli bir qaynaşma hasilə gətirmişdi. Bununla bərabər, türkmanlar kəndi şivə və musiqilərini az-çox olduğu kimi qoruya bilmişlərdir. Bununla bərabər, bir qisim havaların dəyişikliklə bir-birindən alındığını, böyləcə saysız türkülərin meydana gəldiyini düşünmək qabildir»¹.

Həqiqətən də əksər xalq mahnıları eynidir: «Yar bizə qonaq gələcək», «Ay qız, mənə bax, bax», «Ay qız heyranın ollam», «Qalanın dibində bir daş olaydım», «Kətan köynək dizdən yar», «Bu xal nə xaldı», «Samovar almışam silənim yoxdu»² və s. bu sahədə də müştərək olduğumuza dəlalət edir.

Əta Tərzibaşı «Qarabağ» muğamının Qarabağla əlaqəsini xüsusi qeyd edir: «Yerli havalarımız arasında «Qarabağ» deyilən bir çeşid uzun havanın azəri mənşəli olduğunu və sırf azəri ağzı ilə söyləndiyini bilməkdəyiz».

¹ Əta Tərzibaşı. Kərkük havaları. Bağdad, 1961, s.8-9.

² Əta Tərzibaşı. Göstərilən əsəri. Bağdad, 1961, s. 80.

Xoyrat, mani və bayatılardan danışarkən burada da şərik olduğumuzdan söz açır: «Bizim xoyrat və manilərimizin ilgisi, ən yaxın olanı mühəqqəq ki, azəri olanlardır»¹.

Görkəmli folklorşünas alim, eyni zamanda xoyrat və manilərin yayılma arealından danışarkən bir xalq olduğumuzu xüsusi vurğulayaraq yazır ki, xoyratın kökləri İraqda türkmənlərin yaşadığı bölgələrdə meydana çıxmış, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu Türkmən dövlətləri zamanı inkişaf edərək sonralar İraqdan Türkiyəyə, İranın quzeyinə, xüsusən də əhalisi türkmən olan Təbrizə və eləcə də Azəri və ya Azərbaycan deyə adlandırılan və türkmənlərdən ibarət Azərbaycan torpaqlarına yayılmışdır².

Burada diqqəti çəkən bir məsələni xüsusi vurğulamaq istərdim. İraq-türkmən folkloru, ədəbiyyatı və xalq musiqisinin sonrakı nəsəl tədqiqatçılarının heç biri Əta bəyin qənaətlərinə qarşı çıxmamış, əksinə, onun fikirlərindən bəhrələnərək onu daha da gücləndirmişlər.

¹ **Əta Tərzibaşı.** Kərkük xoyratları və maniləri. I cild, Bağdad, 1955, s. 140; İstanbul nəşri, 1975, s. 40.

² **Bax:** «Qardaşlıq» dərgisi, №5, Bağdad, 1962, s.8.

Əta Tərzibaşı həmişə yaradıcılıq axtarışlarında olan alimdir. Bu, onun türk kökənli başqa ölkələrdə yaşayan alimlərlə yaxınlaşmasına səbəb olur. Onun Azərbaycanla əlaqəsi söz yox ki, daha möhkəmdir. O, professor Abbas Zamanov və bu sətirlərin müəllifi ilə müntəzəm olaraq yazışırdı.

O, Cənubi Azərbaycanla da sıx əlaqə saxlayırdı. Sevimli şairimiz Şəhriyarla görüşmüşdür. Kərkükə qayıtdıqdan sonra «Şəhriyar» adlı geniş və çox qiymətli məqaləsini yazmışdır. Məqalədə Şəhriyarın həyat və yaradıcılığına dair maraqlı faktlar verilmişdir. Tədqiqatçı Rəhim Sultanov «Heydərbabaya salam» (Bakı–1964) kitabına yazdığı müqəddimədə bildirir ki, Şəhriyarın sevimli şairi Hafizdir. Əta Tərzibaşının Şəhriyarla söhbətindən məlum olur ki, bu yalnız fars şairlərinə aiddir. Çünki Əta Tərzibaşı Şəhriyardan «Sevdiyiniz şairlər kimdir?» sualına «Əsərlərini ən çox oxuduğum və bəyəndiyim şairlər Füzuli, Mirzə Ələkbər Sabir və Tofiq Fikrətdir», – cavabını almışdır¹.

¹ «Qardaşlıq» dərgisi, №4, Bağdad, 1964.

Deyilənləri Əta bəyin mənə ünvanladığı məktublarından da görmək olur. Hələ vaxtilə «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» kitabımda (Bakı, «Yazıçı», 1985, təkrar nəşr 1987, eləcə də «Seçilmiş əsərlər»imdə. Bakı, «Təhsil», 2012, I cild) yer alan həmin məktublar Əta bəyin ədəbi və elmi əlaqələrə, folklor, musiqi və dil birliyinə önəm verməsi və bu əlaqələri yüksək qiymətləndirməsi özünü bariz şəkildə göstərir. Əsərlərinin Azərbaycanda çap olunmasına, onlara Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Hüseyin Təhmasib, Vaqif Vəliyev, Ayaz Vəfalı və başqalarının məqalələr həsr etməsinə xüsusi həssaslıqla yanaşır, əməyinə verilən layiqli qiymətə görə minnətdarlığını bildirir.

İndi tarixə çevrilmiş həmin məktublارın bəzisini oxuculara və tədqiqatçılara təqdim edirəm. Bu məktublar

*Eyşim qərib;
Eyşim, yoldaşım qərib.
Bilmirəm haralıyam,
Torpağım, daşım qərib*

– deyən əkiz və doğma qardaşların dil, folklor, musiqi, adət-ənənə, qan birliyindən bəhs etməklə bərabər, bir ananın övladlarının sevinc və məhəbbətindən söz açır.

«Kərkük. 12 mart 1970-ci il
Sayın Qəzənfər Paşayev!

Zəhmət çəkib yazdığınız 19 fevral 1970-ci il tarixli məktubunuzu aldım. Şəxsim haqqındakı iltifatlı sözlərinizə və səmimi duyğularınıza görə təşəkkür edirəm, əzizim...

«Kərkük dialektinin fonetikasını» adlı dissertasiyanı müdafiə etməyinizə çox məmnun oldum. Sıcaq təbriklərimi qəbul edin. Bu əsər bizə çox lazımdır. Bir nüsxəni lütf edib göndərmənizi rica edirəm.

Rəsul Rzanın yazılarını çap edən «Qardaşlıq» dərgisinin nüsxələrini əldə etdiyim zaman göndərəcəm. Kəndisinə məxsusi salamımı bildiriniz.

Mənə göndərdiyiniz «Dədə Qorqud» kitabı ilə professor Dəmirçizadənin başqa kitabları çatmışdır. Təşəkkürlər edirəm. Ayrıca Azərbaycan Elmlər Akademiyasının elmi əsərlərində çıxan bayatı məsələlərinə həsr olunmuş məqaləyi də aldım. Bunları tədqiq etməyə hələ vaxt bulamamışam.

Önkü gün qardaşımız Abbas Zamanovun göndərmiş olduğu kitab ulaşmışdır. Mənim

yerimə təşəkkür yetirməgi lütfən unutmayın. Artıq işlərinizdə başarılar diləyirəm.

Qardaşınız Əta Tərzibaşı»

«Əziz Əta bəy!

Yazdığınız məktubu aldım. Minnətdarlığımı qəbul etməni təmənna edirəm. Rəsminizə görə minnətdaram.

Əziz doktor, salamınızı həm Rəsul Rzaya, həm də Abbas Zamanova çatdırdım. Çox razı qaldılar. Rəsul Rza onun məqaləsini çapa hazırladığınıza görə yenə də təşəkkürünü bildirdi və həmin nüsxələri ona göndərməni ümid etdi.

Sizə sevinc hissi ilə bildirirəm ki, sizin «Arzu-Qəmbər» dastanı 1971-ci ilin lap əvvəlində çap üçün qəbul edildi.

Əsərin girişində sizin həyat və yaradıcılığınız haqqında 6–7 səhifəlik bir yazı vermək fikrindəyəm. Yazı hazır olan kimi sizə də göndərəcəyəm, oxuyub fikrinizi bildirərsiniz.

Dissertasiyamın bir nüsxəsini imkan olsa, Sinan Səidlə sizə göndərəcəyəm. İndilik sizə iki bağlama kitab göndərirəm.

Birinci bağlama: 1. M.Şirəliyev (akademik) – Azərbaycan dialektologiyasının əsasları; 2. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri; 3. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti; 4. Azərbaycan dilini dialekt və şivələrində feil.

İkinci bağlama: 1. Prof. Dəmirçizadə – «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili; 2. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası; 3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi; 4. Dil və dilin fonetik vahidləri; 5. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu; 6. Prof. Nəsir Məmmədov – Dilçiliyin əsasları; Prof. A.Qurbanov – Müasir Azərbaycan ədəbi dili.

«Dilçiliyin əsasları» kitabının 246-cı səhifəsində sizin sayınız göstərilib. Bu kitabın 1966-cı il çapında isə sizdən tam bir səhifə söhbət gedir. Kitabı tapan kimi sizə göndərəcəyəm.

Rica edirəm sizlərdə yeni nə çıxsın, mənə də bir nüsxə göndərin. «Qardaşlıq» jurnalını keçən il hər vaxt alırdım. İndi nədənsə göndərmirlər. Güzarınız düşsə, onlardan xahiş edin, göndərsinlər. Hələlik bu qədər.

Kiçik qardaşınız Qəzənfər
Bakı, 03.04.70»

«Çox hörmətli Əta bəy!

Belə qərara gəlmişdim ki, «Arzu-Qəmbər» çapdan çıxana kimi sizə məktub yazıb qiymətli vaxtınızı almayım. Xalq şairi Rəsul Rza öz kitablarını sizə göndərməyimi rica etdi. Kitabları və məktubumu sizə göndərirəm.

Ancaq mənim sizə alnıaçıq-üzüağ məktub yazmaq vaxtım da yaxınlaşır. Belə ki bir aya «Arzu-Qəmbər» çapdan çıxar. Üç dəfə düzəlişini etmişəm. Axırınıcı dəfə basılmaq üçün mətbəyə göndərmişik. Önsöz sizə əvvəllər yazdığım kimi, sizin həyat tarixinizə həsr olunmuşdur. Yazı «Bir ömürdən səhifələr» adlanır. Əlbəttə, sizin yaradıcılığınız da təhlil olunur.

Əta bəy, 1972-ci ildə «Kərkük mahnıları» kitabı çıxmalıdır. Öndə sizin «Kərkük havaları» kitabına yazdığınız 35 səhifəlik yazınızı yığcamlaşdırıb 10–15 səhifədə vermək fikrini bəyəndilər. Son söz sizindir. Əgər istəsəniz həmin yazını sizə göndərim, nə düzəlişiniz olsa edin və razılığınızı bildirin.

Bəlkə, bir-iki ilə «Kərkük atalar sözləri» kitabı da çıxdı. Düzü, gümanım azdır.

Sizin dialekt üzərində işimi azaltsam da, yenə də işləyirəm. «Kərkük dialektində səs artımı və səs düşümü» məqaləmi sizin müha-kimənizə göndərirəm. Bu sahəni siz yaxşı bilirsiniz. Mən dissertasiyamda göstərmişəm ki, Kərkük dialektində səs artımı və səs düşü-mü hadisəsindən birinci danışan Əta Tərzibaşı olmuşdur. Bu fikri «Arzu-Qəmbər»ə verdiyim girişdə də təsdiq edirəm.

Əta bəy, son vaxtlar Mövlud Taha Qayaçı və başqalarından məktublar alsam da, sizin haqqınızda məlumatım dəqiq deyil. İşləriniz necədir? İndi nə üzərində işləyirsiniz?

Mənim işlərim yaxşıdır. Rəsul Rza münasi-bətlərimizin daha geniş vüsət almasına çox çalışır. Onun üç kitabını sizə göndərirəm. Əgər şeirlərdən xoşunuza gələn olsa, «Qar-daşlıq» dərgisində vermək yaxşı olardı.

Məktubumu burada sona verərək sizə uzun ömür, cansağlığı, işinizdə yeni-yeni müvəffəqiyyətlər arzulayıram.

Səmimiyyətlə: sizin **Qəzənfər**
Bakı, 3 mart 1971»

«Kərkük, 20 dekabr 1971-ci il
Sayın doktor Qəzənfər qardaşım!

Məktubunuzla birlikdə göndərmiş olduğunuz «Kərkük havaları»nın müqəddiməsindən xülasə etdiyiniz bəhsi və beş nüsxə «Arzu-Qəmbər» kitabını aldım. Təşəkkürlər edirəm. Bu kitabı hənuz tədqiq etmək fürsətini bulamadım. Təəssüratımı sizə sonradan bildirəcəyəm. Hər halda bu uğurdakı qiymətli işinizi təqdir və məhəbbətlə qarşılayıram. Bu kitabın latın hərfləri ilə yazdığım çapından iki nüsxəsini poçta ilə adresinizə göndərdim.

Bir qaç gündən sonra əlinizə dəgər. «Kərkük havaları» kitabının giriş qismini müəyyən parçalarla Bakıda çap etdirmək istədiyiniz «Kərkük mahnıları» kitabınıza keçirməyinizə bu haşiyənin əlavə olunması şərtilə razıyam. «Bu məqalə Əta Tərzibaşının «Kərkük havaları» adlı kitabının giriş qisminin bir nüsxəsindən ibarətdir». Bu haşiyəni məqalənin birinci səhifəsinin aşağı tərəfində nəşr etdirməyinizi zəruri görməkdəyəm.

Əzizim, o məqaləni bir az da genişləndirənsəniz çox yaxşı olardı.

Artıq yeni çalışmalarınızda üstün başarılar diləyirəm. Bu münasibətlə Yeni ilinizi təbrik edir, gözlərinizdən öpürəm.

Qardaşınız Əta Tərzibaşı»

«Hörmətli Əta bəy!

Zəhmət çəkib göndərdiyiniz məktubu aldım. Latın hərfləri ilə çap etdirdiyiniz «Arzu-Qəmbər» isə hələlik çatmayıb. Doğrudur, bu barədə professor Abbas Zamanovdan eşitmişdim.

Əziz Əta bəy, mənə, hər şeydən əvvəl, «Arzu-Qəmbər» kitabına yazdığım müqəddimənin sizə necə təsir bağışlaması və ümumiyyətlə, kitab haqqında fikriniz maraqlandırır.

Bəyim, mənəim çapa hazırladığım «Kərkük mahnıları» kitabında sizin «Kərkük havaları» kitabınızdan götürdüyüm «Musiqi həyatımıza toplu bir baxış» adlı gözəl elmi məqaləniniz getməsi burada böyük marağa səbəb olacaqdır. O ki qaldı məqalənin qısaldılmasına, mən də istəməzdim ki, orada qısaltmalar edilsin. Ancaq «Kərkük mahnıları» kitabı özlüyündə kiçik olduğuna görə giriş məqaləsini çox da geniş vermək olmaz.

Əta bəy, mən sizin məqalənizin haradan götürüldüyünü vermək üçün notdan istifadə etməyi münasib bilmədim. Başqa yolla gəldərək «Bir neçə söz» başlığı altında belə bir yazı verdim:

«Oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitab İraq Respublikasının şimalında yaşayan və son məlumata görə sayı yarım milyonu keçən (bax: «Qardaşlıq», №6, 1970) Kərkük xalqının mahnılarının az bir qismini əhatə edir. Kitab Əta Tərzibaşının 1961-ci ildə nəşrinə müvəffəq olduğu «Kərkük havaları», Əhməd Fikrinin «Sevilən mahnılar» (Kərkük, 1961), Əhməd Otracçı oğlunun «Səs sənətkarlarımız» (Kərkük, 1964), müğənni Əbdülvahid Küzəçioğlunun «Xoyrat və bəstələr» (Kərkük, 1966), «Ərbildən bir səs» (Kərkük, 1966) kitabları əsasında tərtib edilmişdir. Əlbəttə, gözəl tədqiqat əsəri olan «Kərkük havaları»nı başqa kitablarla müqayisə etmək olmaz. Bu kitab bir çox məziyyətlərinə görə fərqlənir. Biz də «Kərkük mahnıları»nı tərtib edərkən həmin kitabdan daha çox faydalanmışıq. Əta bəy «Kərkük havaları» kitabına 35 səhifəlik giriş vermişdir. Həmin məqalənin oxucuların

marağına səbəb olacağını güman edərək, bəzi qısaltmalarla kitabda verməyi lazım bildik».

Əziz Əta bəy, bəlkə də, bu il İraqda görüşmək bizə bir daha qismət oldu. Məsələ burasındadır ki, mənə yenidən İraqda işləməyi təklif etdilər. Böyük məmnuniyyətlə razılıq verdim. Axı dostlarla, tanışlarla görüşmək, doğma yerləri yenidən görmək kimin ürəyindən olmazdı.

Hələlik bu qədər.

Məktubumu sona verərkən sizə bu yeni ildə yeni-yeni müvəffəqiyyətlər, şəxsi həyatınızda xoşbəxtlik diləyirəm.

Hörmətlə: qardaşınız **Qəzənfər Paşayev**
Bakı, 20 yanvar 1972-ci il»

«Kərkük, 17 aprel 1972-ci il

Hörmətli doktor Qəzənfər bəy!

Bundan bir ay öncə aldığım məktubunuzun cavabını işlərimin çoxluğu səbəbindən təxir etdimsə, qüsura baxmayınız. Siz hər zaman könlümüzdəsiniz. Çapa hazırladığınız yeni əsərinizdən dolayı başarılar diləyirəm.

Qaynaq olaraq «Kərkük havaları» kitabımızdan başqa «Səs sənətkarlarımız», Əbdülvahid Küzəçioğlunun «Xoyrat və bəstələri», «Ərbildən bir səs» adlı kitablardan da istifadə edərkən diqqətli olmağınız vacibdir. Çünki bu kitablarda bizim nəğmələr arasına girən yabançı nəğmələr də vardır ki, bunlar bəstəkarlarımızın nəğmələri arasına qarışmışdır. Mən kitabıma sadəcə olaraq xalq nəğmələrini almışam.

İkinci məktubunuzda yazdığınıza görə «Arzu-Qəmbər» kitabından 20–30 nüsxə daha göndərəcək idiniz. İndiyə qədər bizə ulaşmamışdır. İlk dəfə göndərdiyiniz bir qaç nüsxəyi arxadaşlara verdim. Lütfən mümkün olursa, bu kitabdan heç olmazsa on nüsxə təhidli poçta ilə bizə göndərsiniz. Bu nüsxələri iki bağlama halında göndərsəniz daha yaxşı olur.

«Arzu-Qəmbər» kitabının latın hərfləri ilə nəşri əgər sizə lazım isə yazınız. Məmnuniyyətlə göndərərəm. Buraca başqa bir arzunuz da varsa bildiriniz. Yerinə yetirməyə çalışaram.

Artıq gözlərinizdən öpür, şən və sağlam qalmağınızı diləyirəm.

Əta Tərzibaşı qardaşınız»

«Əziz doktor Əta bəy!

Zəhmət çəkib yazmış olduğunuz 17.04.72-ci il tarixli məktubu aldım. Məktubunuz İraq haqqında olan xatirələri təzələdi. Sizinlə «Qardaşlıq» nadisində olan görüşüm yada düşdü. Gözəl məsləhətləriniz, elm haqqında əla fikirləriniz bir daha fikrimdən keçdi. Təşəkkür edirəm, bəyim!

«Arzu-Qəmbər» kitabının sizə çatmamasına təəssüflənir və iki bağlama göndərirəm. Cəmi 25 kitab. Yaxın günlərdə sizə çatar.

Əta bəy, mənim nəşrə hazırladığım «Kərkük mahnıları» kitabına dair gözəl məsləhətlərinizə görə də sizə dərin təşəkkürümü bildirirəm. Əvvəllər sizə yazdığım kimi həmin kitabda sizin «Kərkük havaları» kitabına yazdığınız məqalə gedəcəkdir. Sizi əmin edirəm ki, həmin məqalə kitabın qiymətini – dəyərini daha da artıracaqdır.

Əziz doktor, sizin «Arzu-Qəmbər» kitabınızın İstanbul nüsxəsi burada hamının marağına səbəb oldu. Rica edirəm həmin kitabdan daha bir neçə nüsxə göndərəsiniz. Rəsul Rza, akademik Şirəliyev, prof. Dəmirçizadə,

prof. Təhmasib, prof. Abbas Zamanov və başqaları üçün.

Yeri gəlmişkən, prof. Təhmasib sizin «Əsgilər sözü» kitabınız haqqında «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində məqalə çap etdirib (18.03.1972). Əgər sizə çatmayıbsa, göndərim.

İndilikdə isə «Qardaşlıq» jurnalında çıxan bəzi yazılar və s. haqqında bizim qəzetlərdə gedən yazıları və öz fotomu sizə göndərirəm.

Bu yaxınlarda bizim folklor haqqında sizə və Mövlud Tahaya daha bir neçə kitab göndərəcəyik.

Burada məktubuma son verərkən sizə yeni-yeni başarılar diləyir, möhkəm cansağlığı arzulayıram.

Səmimiyyətlə: kiçik qardaşınız **Qəzənfər**
Bakı şəhəri, 5 may 1972-ci il»

P.S. *Elə həmin ildə yenidən İraqa uzunmüddətli ezamiyyətə getdiyimdən (1972–1975) məktublara ara verdik.*

Məktublardan da göründüyü kimi, Əta Tərzibaşı Azərbaycan-İraq-türkman ədəbi əlaqələrinə töhfələr vermişdir. Bir daha xüsusi vurğulayıram ki, bu böyük alimin yazdığı möhtəşəm əsərlər və şəxsi nümunəsi sayəsində İraq-türkman ellərində neçə-neçə folklorşünas və ədəbiyyatşünaslar nəslə yetişmişdir. Çəkinmədən deyə bilərik ki, Əta Tərzibaşı folklorşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində məktəb yaratmışdır. Onun gördüyü möhtəşəm işləri kərküklü tədqiqatçı Ərşad Hürmüzlü layiqincə qiymətləndirmişdir:

Əta Tərzibaşının «Kərkük xoyratları və maniləri», «Kərkük şairləri», «Kərkük havaları» və neçə-neçə başqa əsəri yeni bir cığır açmış və bu gün bir çox yazarımıza folklor və milli dəyərlərə (mədəniyyətə) uğraşma yolunu göstərmiş və buna yönəlmişdir. Əta Tərzibaşının lider olmaq səlahiyyəti (öndərliyi) və rəhbərliyi, tarixi bir missiyanı çox bacarıqla yerinə yetirdiyinin göstəricisidir» («Qardaşlıq» dərgisi, №23, 2004, s.18).

Buna görədir ki, indi qocaman tədqiqatçının evi ziyalılar və tədqiqatçıların ziyarət-gahına çevrilmişdir. Ustadı dəfələrlə ziyarət

etmək mənə də qismət olub. 1994-cü ilin sentyabr ayında Füzulinin 500 illik yubileyi ilə bağlı 128 nəfərdən ibarət nümayəndə heyətinin üzvlərindən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri Anar, Mətbuat və İnformasiya naziri Sabir Rüstəmxanlı, Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru Yaşar Qarayev, «Ədəbiyyat qəzeti»nin baş redaktoru Ayaz Vəfalı ilə birlikdə Kərkükdə Əta bəyi ziyarət etdik. Anar müəllim onun Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə qəbulu barədə vəsiqəni təqdim etdi. Adətən, çox ciddi və qaraqabaq olan Əta bəyin üzündə bir təbəssüm gördüm və onun sevincinə qoşuldum. Sonralar Mövlud Taha Qayaçı, Şəmsəddin Küzəçi və başqaları tez-tez Əta bəylə telefonda bizi görüşdürərdi. Bir dəfə telefonda dedi ki, ürəyim səni istəyir. İraqda vəziyyət çox ağır və qorxulu idi. Bununla belə, Ərbil vasitəsi ilə xocamın görüşünə getdim. Kərküklü ziyalılar Altun Köprüdə məni üç maşınla qarşıladılar. Bunu deyərkən heç bir mübaliğəyə yol vermirəm. Əta bəylə ilk tanışlığım 1964-cü il sentyabr ayının 26-da Bağdadda İraq-türkman nadi-sində (mədəniyyət klubu) olub. Hər il ali

məktəblərə daxil olan türkman gənclərinin şəninə bu mədəniyyət ocağında şənlik düzəldər, şənliyə ölkənin hər yanından ziyalılar dəvət edərtilər. Əta Tərzibaşı da gəlmişdi. Qırx yaşı olmasına baxmayaraq, neçə-neçə kitabı, elmi məqalələri çıxmışdı. Hamı ona böyük ehtiram göstərirdi. Dostum Rza Dəmirçi bizi tanış etdi. Biləndə ki, mən Kərkük dialekti ilə məşğul oluram, dedi ki, ləhcəni folklor olmadan öyrənmək, tədqiq etmək mümkün deyil. Sonralar da məktublaşarkən həmişə dəyərli məsləhətləri ilə məni istiqamətləndirərdi. Ustadın əsərlərinin folklorşünas və ədəbiyyatşünas kimi yetişməyimdə rolu az olmayıb. Xocamın əsərlərindən bol-bol bəhrələnmişəm.

Aşağıdakı fakt deyilənlərə dayaq olur. Neçə-neçə kitab müəllifi Ərşad Hürmüzlü Əta Tərzibaşının 80 illik yubileyi münasibəti ilə yazdığı məqaləsində təqribən 50–55 il bundan əvvəl baş vermiş, ibrət götürüləcək bir hadisədən söz açır. Yazır ki, bir kitabımın əlyazmasını ərəbcəsi mükəmməl olan ustada təqdim etdim və xahiş etdim ki, həm ərəbcəsinə baxsın, həm də, ümumiyyətlə, iradlarını bil-

dirsin. Əta Tərzibaşı yazılı şəkildə bir çox iradlar göstərdi. Onların arasında məxəzlərə münasibət məsələsi də vardı. Əta bəy yazmışdı: «Çalışmanın ciddi olmasını istəyirsənsə, qaynaqları çoxaltmaq üçün hər önünə gələnə qaynaq kimi göstərməkdən çəkinməlisən. Elmi dəyəri olmayan kitabı qaynaq göstərməyin kitabının sanbalına xələl gətirə bilər» (bax: «Qardaşlıq» dərgisi (Kərkük vəqfi), №23, İstanbul, 2004, s. 16).

İraq-türkman folkloru və ədəbiyyatının ən müqəddir tədqiqatçısı Əta Tərzibaşı indi İraq, Türkiyə və Azərbaycanda nüfuzlu alim kimi tanınır. O, Azərbaycanda ilk olaraq «Kərkük xoyratları və maniləri» əsərinə xalq şairi Rəsul Rzanının yazdığı «Uzaq ellərin yaxın töhfələri» məqaləsi ilə tanındı. Məqalə «Azərbaycan» jurnalında (1961, № 9) və Rəsul Rza ilə birgə hazırladığımız «Kərkük bayatları» (Azərnəşr, 1968) kitabına önsöz kimi verdiyi həmin məqalə ilə və mənim kitaba yazdığım son sözlə təqdim edildi.

Az sonra görkəmli dilçi alim, dil tarixi üzrə əvəzsiz mütəxəssis Hadi Mirzəzadənin onun «Kərkük xoyratları və maniləri» əsərinə

əsasən «İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr» məqaləsi ADU-nun elmi əsərlərində (№ 4, 1961) çap olundu. Eləcə də mənim Əta Tərzibaşının dil, folklor, musiqi birliyimizdən bəhs edən fikirlərinə əsasən «Kərkük azəriləri» məqaləm işıq üzü gördü (bax: «Elm və həyat», №4, 1967).

1971-ci ildə mən Əta bəyin 1964-cü ildə Bağdadda çap etdirdiyi «Arzu-Qəmbər» dastanını «Bir ömürdən səhifələr» adlı geniş önsözlə çap etdirəndə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, akademik Məmməd Arif məni çağıraraq dedi ki, Əta Tərzibaşı haqqında çox yazın, onun kitablarını çap etdirin. Özünə də xəbər verin ki, onu Akademiyamıza fəxri üzv seçmək niyyətindəyik. Mən Rəsul Rzanın redaktorluğu ilə onun «Kərkük havaları» kitabından seçmələri «Kərkük mahnıları» («Gənclik», 1973) və «Atalar sözləri» kitablarını önsözlə çap etdirdim.

Məmmədhüseyn Təhmasib, Ayaz Vəfalı və başqaları Əta bəy haqqında məqalələr yazdılar. Lakin Əta Tərzibaşı İraqda vəziyyətin

qeyri-sabitliyini, böyük təhlükə ilə üzləşəcəyini nəzərə alaraq təklifdən imtina etdi. Bunun səbəbini professor Süphi Saatçı tam çılpaqlığı ilə açıb göstərmişdir: «Toplumuna Əta Tərzibaşı kimi xidmət edən insanları mənsub olduğu toplumlar əl üstündə tutarlar. Onlar üçün yubileylər düzənləyərək mükafatlandırırlar, təltif edirlər. İraqda uzun illər sürən diktator rejimi üzündən, həyatına bir zərər dəyməsin deyər, türkmən toplumu tərəfindən bu önəmli kultür adamına gərəkən qədirşünaslıq göstərilməmişdir. Tərzibaşıya hər hansı bir xidmətdə bulunmaq təhlükəli görülmüşdür» (bax: «Qardaşlıq» dərgisi (Kərkük vəqfi), №23, İstanbul, 2004, s.10).

Göründüyü kimi, Əta Tərzibaşının Azərbaycan Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü olmaqdan imtina etməsi səbəbsiz deyilmiş.

Aradan illər keçib. 14 noyabr 2015-ci il tarixdə Əta Tərzibaşı 92 yaşına qədəm qoydu, mən isə ömrümün səksəninə yaxınlaşıram. Keçən illər ərzində bütün ömrünü xalqın folklor adlanan mənəvi dəyərlərinə, sərvətinə həsr edən bu böyük insan və görkəmli alim haqqında monoqrafiya yazmaq fikri mənə

rahatlıq vermirdi. Şükürlər olsun ki, bu arzum da yerinə yetdi.

Arzu-arzudan doğur deyirlər. Arzu edirəm ki, mətbəədə yığılmaqda olan əsər tezliklə qocalıqla mübarizə aparan Əta bəyin əlinə çatsın, kiçik qardaşından qədirşünaslıq payı olsun.

SON SÖZ ƏVƏZİ

İraq-türkman folklorunun tədqiqi tarixi keçmişimizin, dil tariximizin, estetik fikir tariximizin, xalq poeziyamızın, dialektologiyamızın və eləcə də folklorumuzun tam və əhatəli öyrənilməsi yolunda misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, şifahi xalq ədəbiyyatı, ümumiyyətlə, xalqın tarixi inkişaf mərhələlərini, həyat tərzini, dünyabaxışını, inam və etiqadını, adət-ənənəsini və s. əks etdirən, onun bəşər tarixində məxsusi yerini göstərən müstəsna dəyərə malik tükənməz xəzinədir. Bu xəzinədə uzaq keçmişlərlə bağlı hadisələrə, mərasimlərə, inam və etiqadlara, adət-ənənələrə, hətta hafizələrdən silinmiş tarixi həqiqətlərin güclə sezilə bilən izlərinə belə təsadüf edilir.

İraq-türkman folklorşünaslığının tarixində XX əsrin ikinci yarısı mühüm mərhələ təşkil edir. Xoyrat və manilər, xalq havaları, atalar sözü və məsəllər, tapmacalar, ilkin janr

nümunələri bu vaxt toplanaraq çap edilmişdir. Görülən işlər, özlüyündə elmi və əməli əhəmiyyəti olan folklor nümunələrini toplama və nəşretmə çərçivəsində qalmamış, ayrı-ayrı janrların tədqiqi yolunda diqqətəlayiq işlər görülmüşdür. Bu sahədə fəaliyyət göstərən tədqiqatçıların arasında Əta Tərzibaşının xüsusi yeri vardır. Onun xidmətlərini həmyerlisi Əli Maarufoglu yüksək qiymətləndirmişdir: «XX əsrin birinci yarısında ölümə məhkum olan ədəbiyyatımız (ingilislər İraqı tutduqdan sonra), XX əsrin ikinci yarısında Əta Tərzibaşının sayəsində yenidən dirçəldi»¹.

Tədqiqatçının ədəbiyyatşünaslıq və folklorşünaslıq sahəsində gördüyü möhtəşəm işləri Ərşad Hürmüzlü də layiqincə qiymətləndirmişdir: «Əta Tərzibaşının «Kərkük xoyratları və maniləri», «Kərkük şairləri», «Kərkük havaları» və neçə-neçə başqa əsəri yeni bir cığır açmış və bu gün bir çox yazarımıza folklor və milli dəyərlərə (mədəniyyətə) uğraşma yolunu göstərmiş və buna yönəlmişdir. Əta Tərzibaşının lider olmaq səlahiyyəti

¹ «Arzu-Qəmbər» dastanı, Bakı, 1971, s.9.

(öndərliyi) və rəhbərliyi, tarixi bir missiyanı çox bacarıqla yerinə yetirdiyinin göstəricisidir».¹

Prof. Dr. Mahir Naqibin də sözləri hədəfə düz dəyir: «Əta Tərzibaşı mədəniyyətimizin gerçəkdən bir ümdəsi və təməl daşındır»².

Həqiqətən də, Əta Tərzibaşı İraq-türkman folkloru və ədəbiyyatının ən müqtədir tədqiqatçısıdır. Bu böyük alimin yazdığı möhtəşəm əsərlər və şəxsi nümunəsi sayəsində İraq-türkman ellərində neçə-neçə folklorşünas və ədəbiyyatşünaslar nəslə yetişmişdir. Çəkinmədən deyə bilərik ki, Əta Tərzibaşı folklorşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində məktəb yaratmışdır.

İraq-türkman folklorunda xoyrat və maniləri, xalq havalarını, xoyrat üsullarını, xalq türkülərini əhatə edən yüksək bədii təfəkkürün məhsulu olan lirik növün heyratamız poetik gücü və zənginliyi Əta Tərzibaşının əsərlərində öz tədqiqini lazımınca tapmışdır.

¹ «Qardaşlıq» dərgisi (Kərkük vəqfi), İstanbul, №23, 2004, s. 18.

² Yenə orada, s. 21.

Əta Tərzibaşının tədqiq etdiyi epik növə daxil olan atalar sözü və məsəllər də, hər şeydən əvvəl, bu baxımdan fərqlənir. Çox geniş yayılmış bu mükəmməl janrın özünə-məxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri və böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar yorulmadan bu mənəvi incilərə istinad edir, onların vasitəsilə müəyyən hadisələrin izlərini və köklərini axtarırlar. Atalar sözü və məsəllərlə bağlı aşağıda gətirdiyimiz misal, bu və ya digər dərəcədə bütün janrlara aid edilə bilər. Məsələn, tarixçi atalar sözü və məsəlləri qədim tarixə, tarixi hadisələrə dair məlumat baxımından, hüquqşünas onları xalq həyatının yazılmamış qanunları baxımından, etnoqraf atalar sözü və məsəlləri unudulub getmiş adət-ənənələrin hifz olunub saxlandığı mənəvi incilər mənbəyi baxımından qiymətləndirir. Filosof atalar sözü və məsəllər vasitəsi ilə xalqın düşüncə tərzini öyrənməyə, məntiq aləmində yerini dürüstləşdirməyə can atır. Dilçi və dialektoloq isə atalar sözü və məsəllərə insan nitqinin inkişaf pillələrini, dilin leksik-qrammatik qayda-qanunlarını tədqiq etmək işində əvəzsiz mən-

bə nöqtəyi-nəzərindən yanaşır. Göründüyü kimi, atalar sözləri və məsəllər, eləcə də İraq-türkman folklorunun bütün başqa janrları nəinki xalqın dünyagörüşü və təfəkkürünü ifadə etmək baxımından, həm də xalqın keçmiş barədə bir növ tarixi sənədə çevrilmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əta Tərzibaşının «Kərkük əskilər sözü» və başqa əsərlərinin hər səhifəsində bu təkzibolunmaz həqiqəti duymaq mümkündür.

İraqda əlaqələrin bərpa olunduğu bir dövrdə, fürsətdən istifadə edərək ustadım Əta Tərzibaşının yaradıcılığından bəhrələnərək Kərkük yörəsində məskən salan bu elatın folklorunu araşdırmağa mən də səy göstərdim. Bunu görkəmli folklorşünas alimimiz M.Təhməsinin təbirincə desək, milli mədəniyyət tariximizi əhatəli və tam öyrənmək yolunda başlanmış ümumxalq cidd-cəhdi tələb edirdi. Bu tələbə iqtidarım və imkanım daxilində cavab verməyə çalışdım.

Minnətdarlıq hissi ilə yada salmaq olar ki, 1962-ci ildə İraqa ilk səfərim ərəfəsində xalq şairləri Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə və Qasım Qasımzadənin İraq-türkman folkloru

ilə bağlı maraqlı yazılarını oxumuş, mərhum akademik M.Şirəliyevin Kərkük dialekti barədə dəyərli məsləhətlərini dinləmişdim. O vaxtdan məndə Kərkük dialekti və folkloruna maraq oyanmışdı. Sonralar bu maraq məcrasını dəyişərək məhəbbətə çevrildi. Bu məhəbbətin arxasında İraqda keçirdiyim altı ilin acılı-şirinli anları, artıq əbədiyyətə qovuşan, eləcə də yaşayıb-yaradan tədqiqatçılar durur.

Əta Tərzibaşı, Şakir Sabir Zabit, Məhəmməd Xurşid, İbrahim Daquqi, Əbdüllətif Bəndəroğlu, İhsan Vəsfı, Süphi Saatçı, Mahir Naqib, Ərşad Hürmüzlü, Mustafa Ziya, Şəmsəddin Küzəçi, Həbib Hürmüzlü və başqaları indi İraqın hüdudları xaricində də tanınır və İraq-türkman folklorunu, ədəbiyyatını və mədəniyyətini layiqincə təmsil edirlər.

Onların hamısını ehtiramla anır və bəzən öz-özümə fikirləşirəm: «Məni İraq-türkman folkloruna, onu yaradıb-yaşadanlara belə dərinləndən bağlayan nədir?» Göz önünə ilk olaraq Azərbaycanda İraq-türkman folkloruna xalqın dərin məhəbbəti və doğmalılıq hissi gəlir. Özüm üçün bir daha «kəşf» edirəm ki, doğmasını sevməmək mümkün olmadığı kimi,

onu unutmamaq, ona yad münasibət bəsləmək də mümkün deyildir. Başqa bir tərəfdən də düşünürəm: parçalanmağa məruz qalmış xalqın ellikcə yaratdığı sərvət üçün bağlı qapılar, keçilməz yollar yoxdur. Əta Tərzibaşı kimi bu əvəzsiz işə ömür həsr edən dəyərli insanların sayəsində nə kəsilən yollar, nə illər mənəvi ayrılığa gətirib çıxara bilməmiş, qismətimizə düşən cismani ayrılıq olmuşdur. Bu, gün kimi aydın həqiqət böyük şəxsiyyət və görkəmli alim Əta Tərzibaşıya həsr etdiyim əsərin hər səhifəsində özünü aşkar hiss etdirir və əsrlər arxasından haray çəkən bu mənəvi birliyin əbədiyyət nəğməsini oxuyur.

PROFESSOR QƏZƏNFƏR PAŞAYEV HAQQINDA

Paşayev Qəzənfər Məhəmməd oğlu – folklorşünas, ədəbiyyatşünas, publisist, dilçi və tərcüməçi, filologiya elmləri doktoru (1993), professor (1995) 27 avqust 1937-ci ildə Tovuz rayonunun Düzqırıqlı kəndində anadan olmuşdur. Orta təhsili Düzqırıqlı kəndində alıb (1946–1956). Azərbaycan Dillər İnstitutunun İngilis-Azərbaycan dilləri fakültəsini bitirmişdir (1962). İxtisası ingilis və Azərbaycan dilləri müəllimidir. 1989-cu ildən Yazıçılar Birliyinin üzvüdür. Fəaliyyətə Əli Bayramlı (indiki Şirvan) rayonunun Vladimirovka kəndində ingilis dili müəllimi kimi başlamış (sentyabr-noyabr, 1962-ci il), sonra isə İraqda ingilis və rus dilləri üzrə tərcüməçi işləmişdir.

1964–1989-cu illərdə Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunda (1973-cü ildən M.F.Axundov

Qəzənfər Paşayev haqqında

adına API) fəaliyyət göstərmiş, İnstitutun İngilis dili fakültəsində dosent, dekan müavini (1970–1971), Xarici dillər kafedrasının müdiri (1972–1989) olmuşdur. 1989–1999-cu illərdə ADU-nun Qərbi Avropa dilləri kafedrasında çalışmışdır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdiri olmuş (2001–2005), eyni zamanda 2003-cü ildən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda baş elmi işçidir.

Rəsmi nümayəndə heyəti tərkibində Füzulinin anadan olmasının 500 illik yubileyi münasibətilə İraqda (sentyabr, 1994) və Türkiyədə (noyabr, 1994), Azərbaycan mədəniyyəti günlərində Səudiyyə Ərəbistanında (noyabr, 2007), İ.Nəsimi ilə bağlı Beynəlxalq konfransda Suriyada (noyabr, 2008) olub.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Hindistanda olub (noyabr, 2011). «Azərbaycan və Hindistan ədəbi-mədəni əlaqələri» mövzusunda məruzə edib. Məruzə Dehlidə ingiliscə çap edilib.

İctimai işlərdə fəal iştirak etmişdir: Ali Təhsil Nazirliyinin nəzdində Qərbi Avropa dilləri üzrə Elmi-Metodik Şuranın Elmi katibi (1976–1982),

1984-cü ildən Aşıqlar Birliyinin və Birliyin İdarə Heyətinin üzvü, Azərbaycan–İraq Dostluq Cəmiyyətinin sədr müavini olmuş (1990–2003), 1995-ci ildən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən Müdafiə Şurasının üzvüdür. 1997–2006-cı illər arası və 2011-ci ildən 2015-ci ilə qədər həmin şuranın həmsədri olub, indi şuranın üzvüdür. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin nəzdində fəaliyyət göstərən Elmi-Dini Şuranın yarandığı 1997-ci ildən bu günə kimi onun üzvüdür. 2004-cü ildən Yazıçılar Birliyinin Təftiş Komissiyasının sədridir. 2013-cü ilin fevralından Respublika Ağsaqqallar şurasının idarə heyətinin üzvü və 2013-cü il 5 may tarixindən 2015-ci ilə qədər Folklor üzrə Respublika Problem (Əlaqələndirmə) Şurasının sədri olub.

Xarici ölkələrdə: ABŞ (iyun-avqust, 1983) və İngiltərədə (iyun-iyul, 1988) ixtisasartırma kurslarında olub. İraq Respublikasında tərcüməçi işləyib (1962–1966, 1972–1975).

Türkiyə, İraq, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Hindistan və keçmiş Sovetlər Birliyi ölkələrindən Rusiya Federasiyasında, Özbəkistan və Qazaxıstanda elmi konfranslarda məruzə edib. Turist kimi Yunanıstan, İordaniya, Çexslovakiya, Avstriya, Al-

maniya, Misir, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Macarıstan və İranda olub.

İraq Respublikasının «Əməkdə fərqlənməyə görə» medalı ilə təltif edilib (1976).

SSRİ Nazirlər Sovetinin, SSRİ Ali Təhsil Nazirliyinin, Azərbaycan Ali Təhsil Nazirliyinin, AMEA-nın Rəyasət Heyətinin və Respublika Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyasının Fəxri fərmanları ilə təltif olunub. Eləcə də Kərkük Vəqfinin (1999) və İraq-türkman Cəbhəsinin (2003) yüksək diplom və ödüllərinə layiq görülüb.

2014-cü ildə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda **ilin alimi** seçilib.

Bir çox doktorluq və namizədlik dissertasiyaları üzrə opponent, eləcə də kitabların redaktoru olub. Aspirantlara rəhbərlik edib. ABŞ, Türkiyə və İraqda ingilis, türk və ərəb dillərində, məqalələri dərc edilib. «Ədəbiyyat» və «Kredo» qəzetlərinin, «Folklor və etnoqrafiya», «Filologiya məsələləri», «Yada düşdü» və «Kəlam» dərgilərinin redaksiya heyətinin üzvüdür.

Yaradıcılığına xaricdə və Azərbaycanda bir çox görkəmli alimlər, yazıçı, şair və publisistlər məqalələr həsr ediblər. Müəllifin özü görkəmli

Azərbaycan, türk, İraq, fransız, ingilis və ameri-
kan yazıçı və şairlərinə, elm adamlarına çox-
saylı məqalələr həsr etmişdir. Maraq doğuran
cəhət bir də ondan ibarətdir ki, bu məqalələr
Azərbaycan, türk, ingilis, ərəb, rus dillərində
Azərbaycan, Türkiyə, İraq, İran və ABŞ-da çap
olunmuşdur.

**Professor Qəzənfər Paşayevin
çap olunmuş kitabları**

Qəzənfər Paşayev haqqında

1. Rusca-ərəbcə danışmaq kitabı. Bağdad, 1974, 98 səh., 3.000 nüsxə.
2. İngiltərə haqqında (ingiliscə «Ölkəşünaslıq» fənni üzrə dərs vəsaiti). Bakı, API nəşr, 1982, 128 səh., 1.500 nüsxə.
3. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində. Bakı, «Yazıçı», 1985, 224 səh., 10.000 nüsxə, təkrar nəşr 1987, 230 səh., 120.000 nüsxə. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində (ərəbcə), Bağdad, 1996, 128 səh., təkrar nəşr, 2014, 160 səh.
4. İraq-Türkman folkloru (monoqrafiya). Bakı, «Yazıçı», 1992, 216 səh., 5000 nüsxə. İraq-Türkman folkloru. Bağdad, 1995, 160 səh.
5. Kərkük dialektinin fonetikasi (monoqrafiya). Bakı, «Elm», 2003, 212 səh., 500 nüsxə.
6. İraq-Türkman folklorunun janrlar sistemi. (Rusca monoqrafiya) «Bakınəşr», 2003, 128 səh., 500 nüsxə.
7. Kərkük folklorunun janrları (monoqrafiya). Bakı, «Elm», 2003, 320 səh., 500 nüsxə. İraq-Türkman folkloru. İstanbul, 1998, 320 səh., 3000 nüsxə. İraq-Türkman folklorunun janrları. Tehran, 2008, 312 səh., 3000 nüsxə.
8. İraq-Türkman ləhcəsi. Monoqrafiya (ortaq), Bakı, «Elm», 2004, 432 səh., 500 nüsxə.

9. Nostradamusun möcüzəli aləmi. Bakı, «Təhsil», 2007, 760 səh., 3000 nüsxə, təkrar nəşr, 2011, 3.000 nüsxə.
10. Nəsimi haqqında araşdırmalar (monoqrafiya). Bakı, «Qarabağ» nəşr, 2010, 168 səh., 400 nüsxə. Nəsimi haqqında araşdırmalar. Tehran, «ALP» yayın, 2011, 168 səh., 300 nüsxə.
11. Ədəbiyyatşünaslıq elmimizin patriarxı. Bakı, «Ozan», 2010, 104 səh., 250 nüsxə.
12. Borcumuzdur bu ehtiram. Bakı, «Ozan», 2010, 200 səh., 300 nüsxə, təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşri, 2010, 240 səh. 300 nüsxə.
13. Dilimiz – varlığımız. Bakı, «Ozan», 2011, 208 səh., 250 nüsxə.
14. Seçilmiş əsərləri VII cilddə, Bakı, «Təhsil», 2012, hər cild – 300 nüsxə. Üst-üstə hər cild 580 səhifəni əhatə edir.
15. Elçin haqqında düşüncələrim. Bakı, «Təhsil», 2013, 144 səh, 300 nüsxə; Tehran, 2014, 154 səh., 1000 nüsxə.
16. «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində». Təkrar nəşr, Bakı, «Kitab nəşri», 2015, 312 səh., 200 nüsxə.
17. «Ədəbi məktublar». Bakı, «Təhsil», 2015, 256 səh., 200 nüsxə.

Professor Qəzənfər Paşayevin
tərtib və önsözlə çap etdirdiyi kitabların
göstəricisi

Qəzənfər Paşayev haqqında

1. «Kərkük bayatıları». Bakı, «Azər-nəşr», 1968 (Rə-sul Rza ilə birgə), 184 s., 18.000 nüsxə.
2. «Arzu-Qənbər dastanı». Bakı, «Gənclik», 1971, 32 s., 5.000 nüsxə.
3. Kərkük mahnıları. Bakı, «Gənclik», 1973, 48 s., 10.000 nüsxə.
4. İraq-Kərkük atalar sözləri. Bakı, «Azər-nəşr», 1978, 76 s., 25.000 nüsxə.
5. İraq-Kərkük bayatıları. Bakı, «Yazıçı», 1984, 352 s., 30.000 nüsxə.
6. Kərkük tapmacaları. Bakı, «Gənclik», 1984, 38 s., 5.000 nüsxə.
7. Nəsiminin İraq Divanı. Bakı, «Yazıçı», 1987, 337 s., 15.000 nüsxə.
8. Kərkük folkloru antologiyası. Bakı, «Azər-nəşr», 1987, 368 s., 40.000 nüsxə, təkrar nəşr, 1990, 368 s., 40.000 nüsxə.
9. Göylər unutmuşdu yağacağını (Ə.Bəndər-oğlunun şeirləri və poemaları). Bakı, «Yazıçı», 1991, 126 s., 5.000 nüsxə.
10. Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-Türk-man cildi (Ə.Bəndəroğlu ilə birgə), Bakı, «Ağ-

- ridağ», 1999, 468 s., 1.000 nüsxə, təkrar nəşr, «Nurlan», 2009, 436 səh., 500 nüsxə.
11. Çağdaş İraq şeirindən seçmələr. Bakı, «Elm», 2001 (Ə.Bəndəroğlu ilə birgə), 108 s., 500 nüsxə.
 12. Yolun sonunadək (Ə.Bəndəroğlunun şeirlər toplusu), Bakı, «Elm», 2001, 62 s., 300 nüsxə.
 13. Hüseyin Arif–80. Portret kitab. «Bakınəşr», 2004, 64 s., 400 nüsxə (Gülzar İbrahim qızı ilə birgə).
 14. İsi Məlikzadə–70. Portret kitab. «Bakınəşr», 2004, 32 s., 150 nüsxə (Gülzar İbrahim qızı ilə birgə).
 15. Tofiq Bayram–70. Portret kitab. «Bakınəşr», 2005, 72 s., 150 nüsxə (Gülzar İbrahim qızı ilə birgə).
 16. Əlibala Hacızadə–70. Portret kitab. «Bakınəşr», 2005, 72 s., 400 nüsxə (Gülzar İbrahim qızı ilə birgə).
 17. Fikrət Qoca–70. Portret kitab. «Bakınəşr», 2005, 82 s., 300 nüsxə (Gülzar İbrahim qızı ilə birgə).
 18. Bəkir Nəbiyev–75. Portret kitab. «Bakınəşr», 2005, 68 s., 400 nüsxə (Gülzar İbrahim qızı ilə birgə).
 19. Ağlayan çox, gülən hanı? (Rəsul Rzanın şeirlər toplusu), Kərkük, «Arabka» basım evi, 2007, 182 s., 500 nüsxə.
 20. «Mahmud və Məryəm». Sənət dünyası adlı məqaləsində (Elçinin romanı), Kərkük, «Yurd»

yayımlarından, 2007, 215 s., 500 nüsxə (Ə.Bəndəroğlu ilə birgə).

21. Qoca Azafliyam (Azafli Mikayilin şeirlər toplusuna önsözlə). Bakı, «Nurlan», 2008, 760 s., 1000 nüsxə (Maral Azafli ilə birgə), təkrar nəşr, 2011, 500 nüsxə.
22. Aydın Çobanoğlu. Ömrün etməyəcək vəfa dedilər. Bakı, «Elm və təhsil», 2013, 250 səh., 500 nüsxə.
23. İraq-türkman nağılları. Bakı, «Təhsil», 2014, 432 səh., 300 nüsxə.
24. Qoca Azafliyam (Azafli Mikayilin şeirlər toplusuna önsözlə). Bakı, «Kitab klubu», 2016, 760 səh., 300 nüsxə.

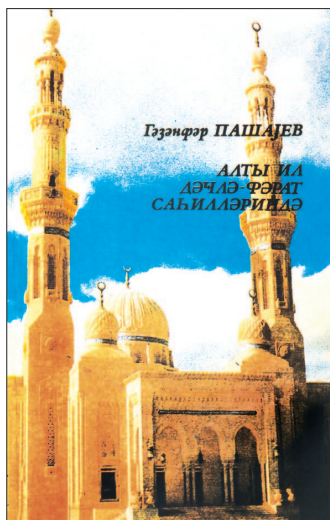
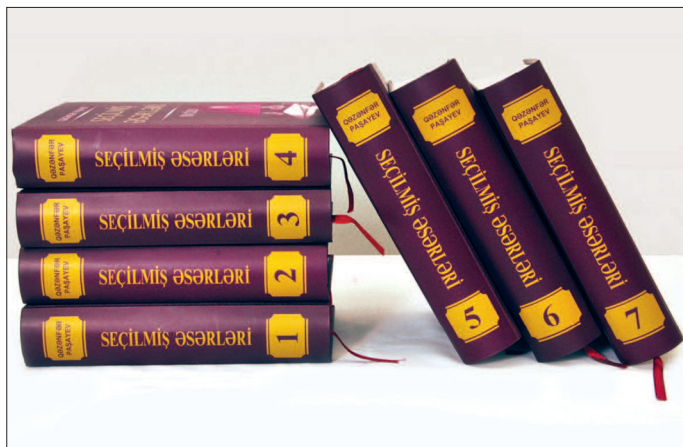
**Professor Qəzənfər Paşayevin
tərcümə etdiyi kitablar**

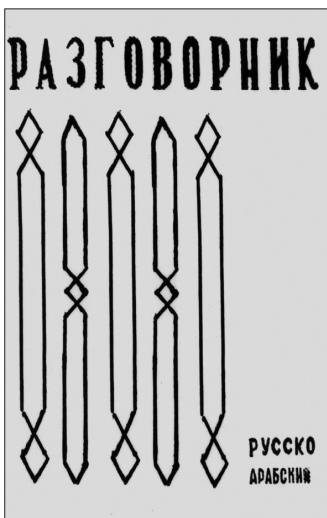
1. **Aleksandr Düma.** Qafqaz səfəri (ingilis və fransız dillərindən tərcümə. (Həmid Abbasov-la birgə) Bakı, «Yazıçı», 1985, 140 s., 40.000 nüsxə.
2. **Sula Benet.** Necə yaşayasan yüzü haqlayasan (ingilis dilindən tərcümə). Bakı, «Yazıçı», 1989, 212 s., 25.000 nüsxə.
3. **Aqata Kristi.** Mavi qatarın sirri (ingilis dilindən tərcümə). Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1995, 248 s., 2.500 nüsxə.
4. **Prof. İrəc Parsinecad.** M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi (ingilis dilindən tərcümə). «Ədəbiyyat qəzeti», 23.12.1994, 6.01.1995, 13.01.1995; «Azərbaycan» jurnalı №2, 2012, Q.Paşayev «Seçilmiş əsərləri». C.VII, 2012.
5. **Aleksandr Düma.** Qafqaz səfəri (ingilis və fransız dillərindən tərcümə (Həmid Abbasov-la birgə). Təkrar nəşr, Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2014, 192 səh.

**Professor Qəzənfər Paşayevə
həsr olunmuş əsərlər**

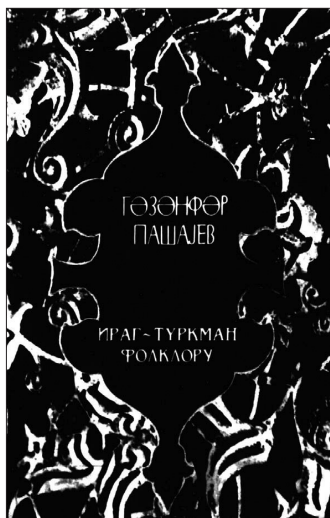
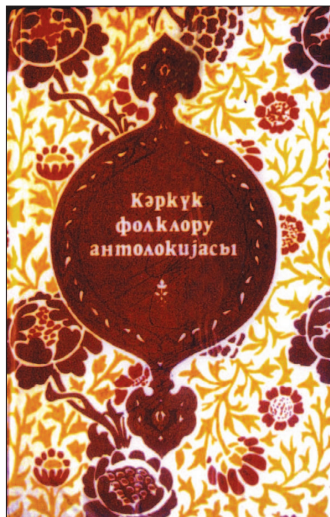
1. Hüseyn Kürdoğlunun «Tovuzum mənim – oğuzum mənim» (poema). Bakı, «Elm», 1998, 108 s., 1000 nüsxə.
2. Bu sevdə ölüncədi. Bakı, «Oskar», 2001, 1000 nüsxə. Tərtibçilər: Prof. Xatirə Bəşirova, Sədaqət Hüseynova.
3. İraq bizə iraq deyil. «Bakınəşr», 2002, 64 s., 1000 nüsxə.
4. Ömrün əbədiləşən illəri. Bakı, «Təhsil», 2012, 672 səh., 500 nüsxə.
5. Kərkük sevdalı elm adamı. Bakı, «Təhsil», 2013, 232 səh., 250 nüsxə.
6. Prof. Qəzənfər Paşayev – 75. «Elm və təhsil» nəşr., 2013, 84 səh., 150 nüsxə.
7. Prof. Qəzənfər Paşayev. Biblioqrafiya, «Təhsil», 2013, 240 səh., 300 nüsxə. Tərtib edəni: İsmət Səfərov.
8. Vaqif İsaqoğlu. Mənalı ömrün dastanı (poema). Bakı, 2014, 96 səh., 300 nüsxə.
9. Dr.Hüseyn Soytürk. Əbədi şəxsiyyət Qəzənfər Paşayevin həyat və yaradıcılığı. Farsca və Azərbaycanca. Tehran, 2014, 280 səh., 1000 nüsxə.

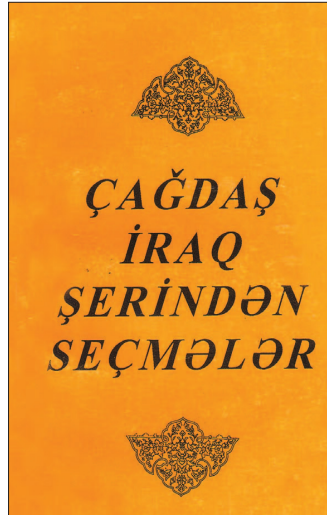
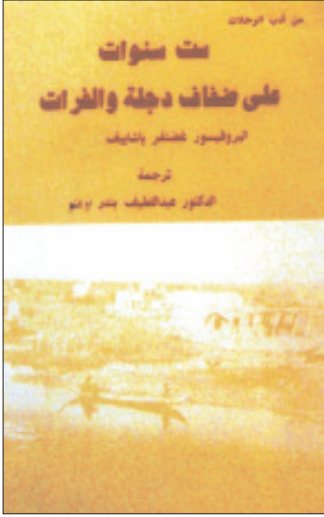
**PROFESSOR QƏZƏNFƏR PAŞAYEVİN
AZƏRBAYCAN, İRAQ, TÜRKİYƏ VƏ
İRANDA AZƏRBAYCAN, TÜRK,
TÜRKMAN, ƏRƏB, RUS, İNGİLİS
DİLLƏRİNDƏ ÇAP OLUNMUŞ
KİTABLARININ ÜZ QABIĞI**

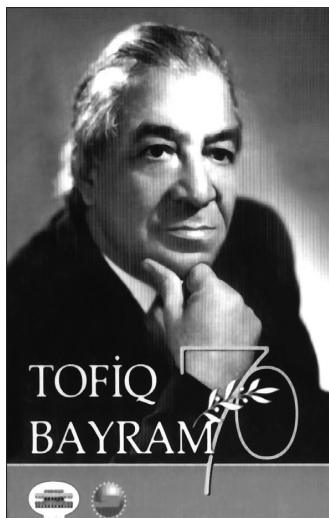
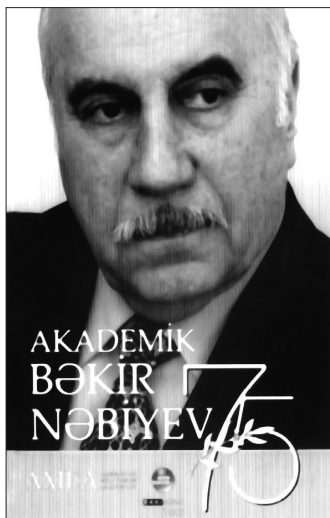
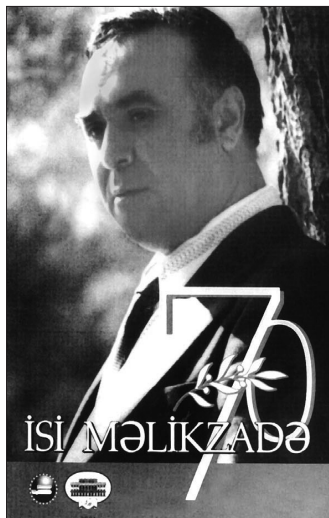
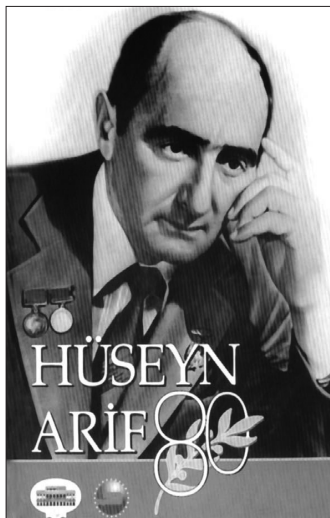

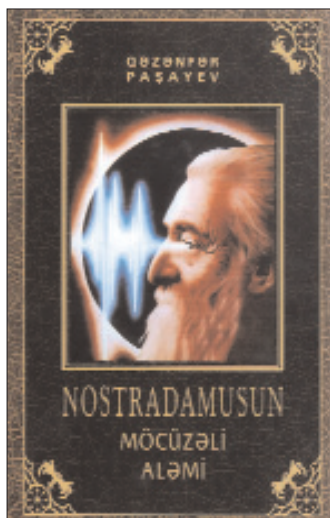
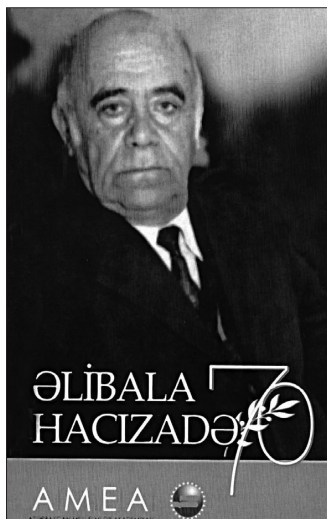
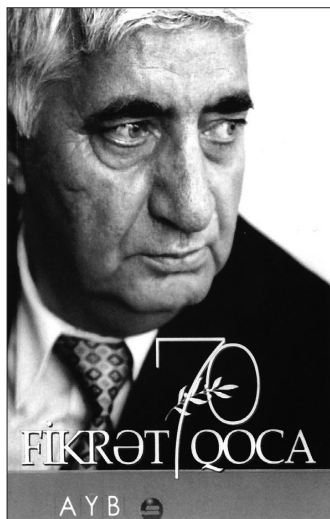

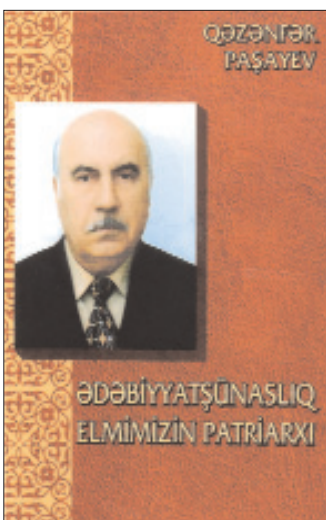
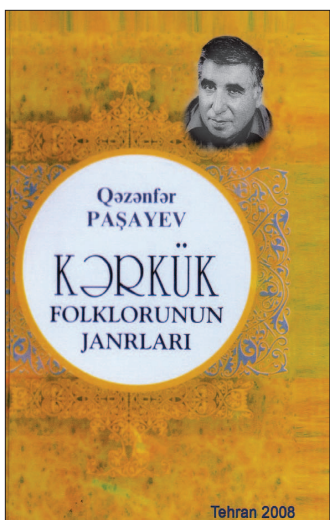
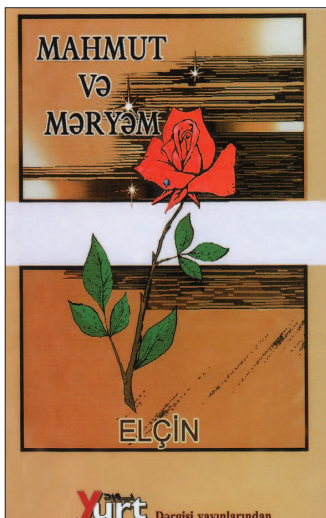
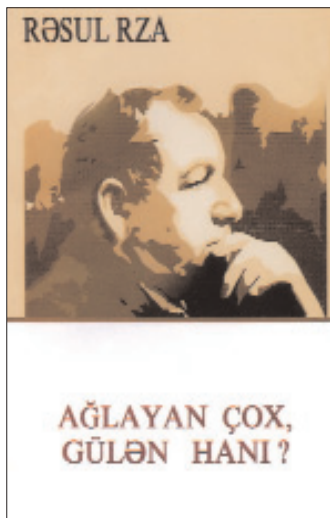

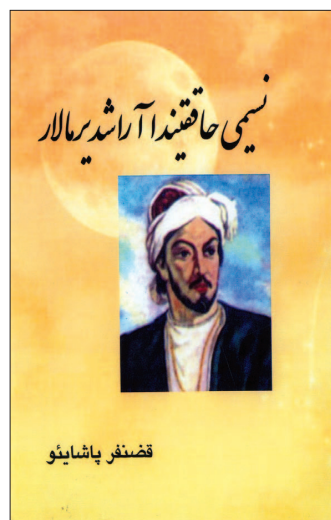
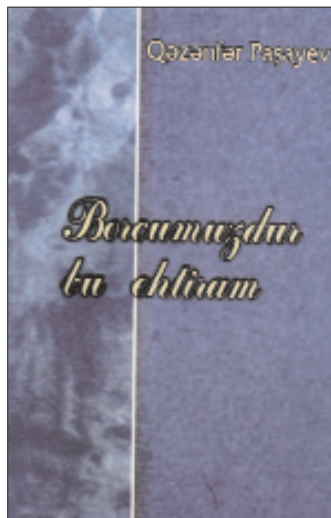
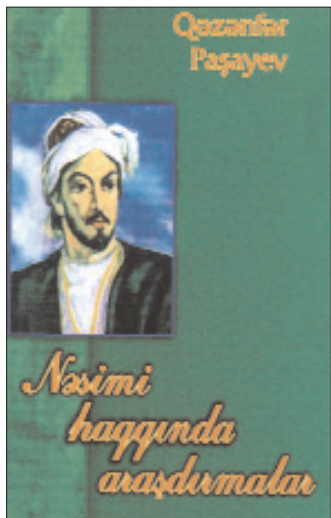

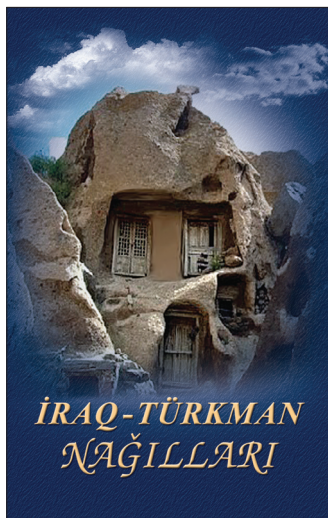
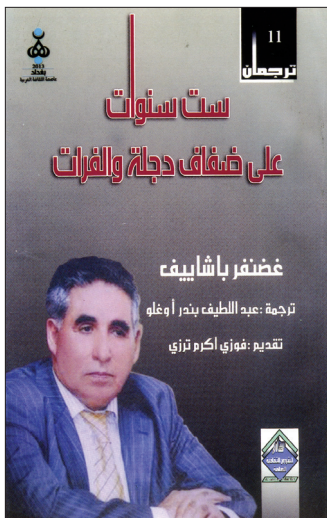
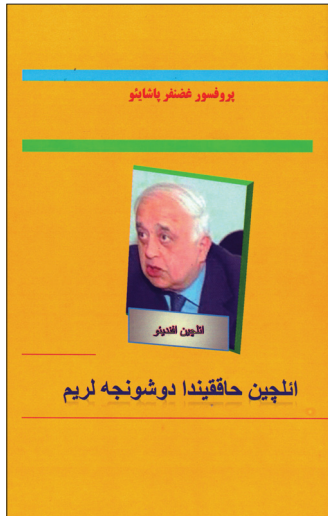

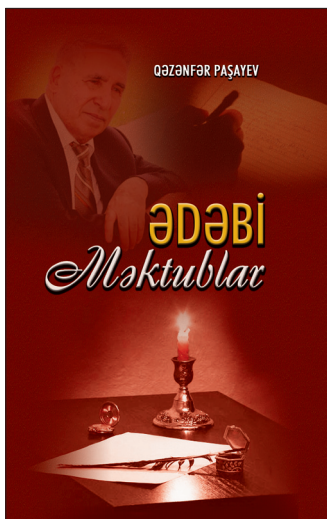

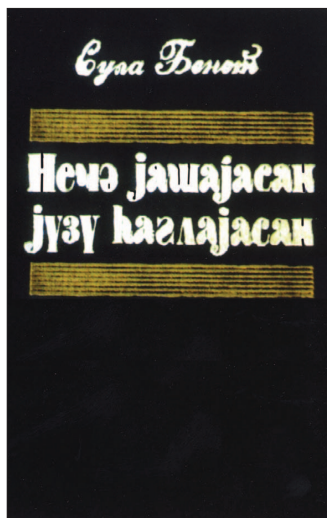

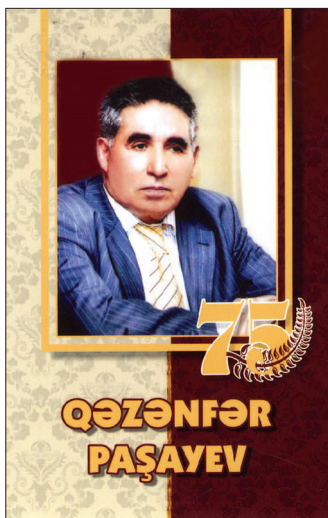
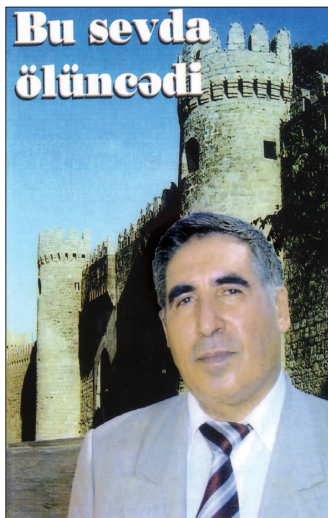

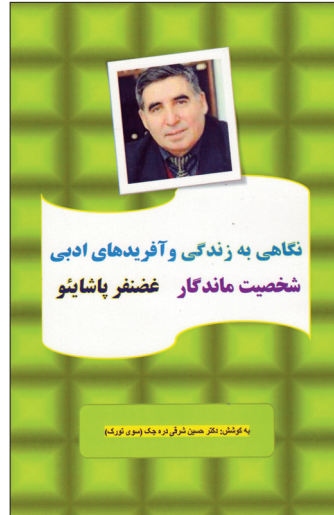
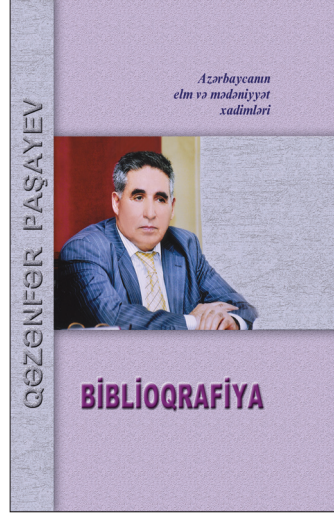
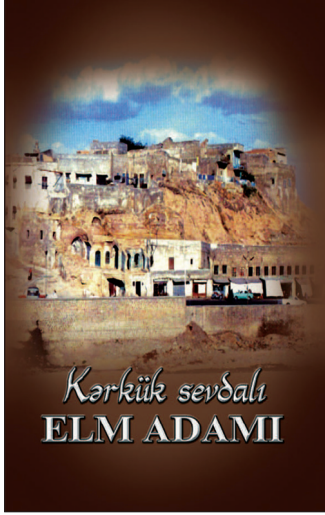

**PROFESSOR QƏZƏNFƏR PAŞAYEVİN
TƏRCÜMƏ ETDİYİ
KİTABLAR**

**PROFESSOR QƏZƏNFƏR PAŞAYEV
HAQQINDA ÇAP OLUNMUŞ
KİTABLARIN ÜZ QABIĞI**

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Birliyin-bütövlüyün ömür kitabı (<i>Məhərrəm Qasımlı</i>)5
Rəy (<i>Dr. Mustafa Ziya</i>)9
Giriş13

I FƏSİL

ƏTA TƏRZİBAŞININ HƏYATI VƏ İLK YARADICILIQ İLLƏRİ.....32

II FƏSİL

XOYRATLAR VƏ MANİLƏR.....50

III FƏSİL

XALQ HAVALARI113
Xalq türküləri.....128

IV FƏSİL

AŞIQLAR, AŞIQ HAVALARI VƏ DASTANLAR147
«Arzu-Qəmbər» dastanı157

V FƏSİL

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏR.....168

VI FƏSİL

ƏTA TƏRZİBAŞI VƏ
AZƏRBAYCAN-İRAQ-TÜRKMAN
ƏDƏBİ-ELMİ ƏLAQƏLƏRİ197

Son söz əvəzi.....222

Professor Qəzənfər Paşayev haqqında.....229

Bədi və texniki redaktoru *Abdulla Ələkbərov*
Kompüter tərtibatçıları *Səadət Quluzadə, Aqil Əmrahov*
Korrektoru *Ülkər Şahmuradova*

Çapa imzalanmışdır 03.03.2016. Kağız formatı 60x84 1/16.

Ofset çapı. Fiziki çap vərəqi 16,5.

Sifariş 17. Tiraj 200.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» müəssisəsinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küç., 121^A

Tel.:(+994 12) 567-81-28/29; Faks: (+994 12) 567-82-68

E-mail: tahsil_az@yahoo.com

Qəzənfər Paşayev

**ƏTA TƏRZİBAŞININ
FOLKLORŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİ**

Bakı, «Təhsil», 2016.

BAKI - 2016